

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Facultatea de Istorie • Centrul de Studii Clasice și Creștine

Nr. 18-2/2023

CLASSICA & CHRISTIANA

EDITURA UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAȘI

Classica et Christiana

Revista Centrului de Studii Clasice și Creștine

Fondator: Nelu ZUGRAVU

18/2, 2023

Classica et Christiana

Periodico del Centro di Studi Classici e Cristiani

Fondatore: Nelu ZUGRAVU

18/2, 2023

ISSN: 1842 – 3043

e-ISSN: 2393 – 2961

Comitetul științific / Comitato scientifico

Moisés ANTIQUEIRA (Universidade Estadual do Oeste do Paraná)
Sabine ARMANI (Université Paris 13-CRESC – PRES Paris Cité Sorbonne)
Immacolata AULISA (Università di Bari Aldo Moro)
Andrea BALBO (Università degli Studi di Torino)
Antonella BRUZZONE (Università degli Studi di Sassari)
Livia BUZOIANU (Muzeul Național de Istorie și Arheologie Constanța)
Marija BUZOV (Institute of Archaeology, Zagreb)
Dan DANA (C.N.R.S. – ANHIMA, Paris)
Maria Pilar GONZÁLEZ-CONDE PUENTE (Universidad de Alicante)
Attila JAKAB (Civitas Europica Centralis, Budapest)
Fred W. JENKINS (University of Dayton)
Domenico LASSANDRO (Università di Bari Aldo Moro)
Carmela LAUDANI (Università della Calabria)
Patrizia MASCOLI (Università di Bari Aldo Moro)
Dominic MOREAU (Université de Lille)
Eduard NEMETH (Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca)
Evalda PACI (Centro di Studi di Albanologia, Tirana)
Vladimir P. PETROVIĆ (Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)
Luigi PIACENTE (Università di Bari Aldo Moro)
Sanja PILIPOVIĆ (Institute of Archaeology, Belgrade)
Mihai POPESCU (C.N.R.S. – ANHIMA, Paris)
Julijana VISOČNIK (Archdiocesan Archives of Ljubljana)
Heather WHITE (Classics Research Centre, London)

Comitetul de redacție / Comitato di redazione

Roxana-Gabriela CURCĂ (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași)
Mihaela PARASCHIV (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași)
Claudia TĂRNĂUCEANU (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași)
Nelu ZUGRAVU, director al Centrului de Studii Clasice și Creștine
al Facultății de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
(*director responsabil / direttore responsabile*)

Correspondența / Corrispondenza:

Prof. univ. dr. Nelu ZUGRAVU
Facultatea de Istorie, Centrul de Studii Clasice și Creștine
Bd. Carol I, nr. 11, 700506 – Iași, România
Tel. ++40 232 201634 / Fax ++40 232 201156
e-mail: nelu@uaic.ro

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” din IAȘI
FACULTATEA DE ISTORIE
CENTRUL DE STUDII CLASICE ȘI CREȘTINE

Classica et Christiana

18/2
2023

Tehnoredactor: Nelu ZUGRAVU

ISSN: 1842 – 3043
e-ISSN: 2393 – 2961

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
700511 - Iași, tel./fax ++ 40 0232 314947

IN HONOREM PROFESSORIS DOMINICI LASSANDRO LAUDATIO

Vir magnae eruditionis, litterarum Latinarum peritissimus, eminentissimus philologus, Professor Dominicus Lassandrus varietate scientificarum investigationum et suis conatibus ad studiorum classicorum propagationem egregium nomen adeptus est.

Plurimos laboris annos laudabilem professionalem cursum percurrit, maxima cum dexteritate scripta auctorum Latinorum ab antiquis temporibus usque ad finem antiquitatis scrutans et disertissima studia exegetica, critica et historica perficiens. Panegyricos Latinos industrie recognovit ac critice edidit, loca obscura in luce ferens, nec non Ciceronis tractatus philosophicos (*De natura deorum*, *De senectute*, *De amicitia*) commentatus est atque Italice interpretatus. Multorum colloquiorum scientificorum internationalium particeps fuit, fructum sui laboris et ingenii omnibus expertis cognoscentibus. Item, homo litteratus, Professor Dominicus Lassandrus collectiones editoriales *Bibliotheca tardoantica* et *Bibliotheca classicae traditionis* industriosissime et hodie dirigit, nec non collegio scientifico periodicorum *Invigilata Lucernis* et *Classica & Christiana* inest.

Praeterea, maxime memorandus est suus longinquus cursus institutionalis. Professore praeside, Barensis Universitatis „Aldo Moro” *Dipartimento Studiorum Classicorum et Christianorum* et postea *Centrum interdipartimentale traditionis studiorum* valde floruerunt. Excellens magister, diligenter vigilans ad progressum classicorum studiorum in Italia, suis alumni altissimam academicam educationem praebuit.

Non modo sua eruditio, sed etiam sui animi virtutes perspicitissimae sunt: liberalitas et benevolentia erga studentes, affabilitas erga collegas, mansuetudo erga omnes.

Pro suis valentibus meritis ad incrementum studii litterarum antiquitatis, pro suo praestantissimo scientifico labore, nec non pro egregia collaboratione cum studiosis Universitatis Iassiensis, Professore Dominico Lassandro sincerum donum praebemus.

SUMAR / INDICE / CONTENTS

SIGLE ȘI ABREVIERI – SIGLE E ABBREVIAZIONI / 301

STUDII – STUDI / 303

Nicola BIFFI, Gli *Italioti* di Strabone (nota a 9, 3, 7 C 420) [The *Italiots* of Strabo (note to 9, 3, 7 C 420)] / 303

Antonella BRUZZONE, *In te mundi amor consonat*. Aezio paradigma di virtù in Merobaude [In *te mundi amor consonat*. Aetius paradigm of virtues in Merobaudes] / 319

Maria Carolina CAMPONE, «Vidisti te». *Aeternitas imperii* e *omen annorum* nella politica costantiniana [«Vidisti te». *Aeternitas imperii* and *omen annorum* in Constantinian politics] / 343

Saverio CARILLO, La casa di Dio tra le case degli uomini. Lo spazio sacro come paesaggio culturale [The house of God among the houses of men. The sacred space as a cultural landscape] / 363

Florin CRÎȘMĂREANU, Creație, mișcare, îndumnezeire. Perspective metafizico-teologice asupra libertății în primele secole ale creștinismului [Creation, movement, deification. Metaphysical-theological perspectives on freedom in the first centuries of Christianity] / 381

Fabrizio FERACO, Un'umiliante indigenza: nota testuale ed esegetica ad Ammiano, 14, 6, 13 [A humbling poverty: textual and exegetic note about Ammianus, 14, 6, 13] / 399

Alessandro LAGIOIA, Dal pulpito viene la dedica: Leone, *Acceptus* e l'iscrizione dell'ambone di Monte Sant'Angelo [The Pulpit speaks from the pulpit: Leo, *Acceptus*, and the inscription on the pulpit of the Sanctuary of Monte Sant'Angelo] / 409

- Francisco Javier SANZ HUESMA, *Historiografia de las revueltas bagaudas desde el siglo III hasta el siglo XVIII [Historiography of the bagaudic revolts from the 3rd century to the 18th century]* / 437
- Enrico SIMONETTI, *Metamorfosi 'in embrione'. L'epillio di Io nell'Eroide di Ipermestra (14,85-108) ['Embryonic' Metamorphosis: Io-Epyllion in Ipermestra's Epistle (Ovid *Heroides* XIV 85-108)]* / 491
- Nelu ZUGRAVU, *Metafore ale ciumei în surse latine târzii [Metaphors of the plague in late Latin sources]* / 509

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE – RECENSIONI E SCHEDE BIBLIOGRAFICHE / 533

Istorisire despre viețile monahilor din Egipt, traducere din limba greacă veche de Gheorghe Ovidiu SFERLEA, ediție îngrijită, studiu introductiv, note, glosar și bibliografie de Daniel LEMENI, Editura Doxologia, Iași, 2021 (*Nelu ZUGRAVU*) / 533; Henrik MOURITSEN, *The Roman Elite and the End of the Republic: The Boni, the Nobles and Cicero*, Cambridge University Press, Cambridge, 2022 (*Alexandru CODESCU*) / 540; Ana HONCU, *Aedes ad Danuvium. Inițiative publice și private în fenomenul edilitar din provinciile Dacia și Moesia Inferior (secolele I-III p. Chr.)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2022 (*Nelu ZUGRAVU*) / 547; *Metamorfosi del classico in età romanobarbarica*, a cura di Antonella BRUZZONE, Alessandro FO, Luigi PIACENTE, Firenze, Sismel-Edizioni del Galluzzo, 2021 (*Nelu ZUGRAVU*) / 566; Ionuț HOLUBEABU, *Organizarea bisericească în Scythia și Moesia Secunda în secolele IV-VII*, Editura Basilica, București, 2018 (*Dan RUSCU*) / 568; Alessandro TEATINI, *Il "cristianesimo di frontiera" nella provincia Scythia. Studio archeologico delle testimonianze monumentali nelle fortezze sul Danubio*, Published by Lulu Press Raleigh, 2020 (*Nelu ZUGRAVU*) / 573

CRONICA – CRONACA / 575

PUBLIKAȚII – PUBBLICAZIONI / 589

SIGLE ȘI ABREVIERI / SIGLE E ABBREVIAZIONI*

AASS	<i>Acta Sanctorum.</i>
BHL	<i>Bibliotheca Hagiographica Latina.</i>
CCCM	<i>Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis</i> , Turnhout.
CCSL	<i>Corpus Christianorum. Series Latina</i> , Turnhout.
CI	<i>Codex Iustinianus.</i>
CTh	<i>Codex Theodosianus.</i>
DBI	<i>Dizionario biografico degli italiani</i> , I, Roma, 1960.
EDR	<i>Epigraphic Database Roma</i> (http://www.edr-edr.it/default/index.php).
Ernout-Meillet	<i>Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots</i> , par Alfred Ernout et Alfred Meillet, tirage de la 4 ^e édition, Paris, 2001.
FHDR, II Gaffiot 2016	<i>Fontes historiae Dacoromanae</i> , II, București, 1970. Félix Gaffiot, <i>Dictionnaire latin-français</i> , Nouvelle édition revue et augmentée, dite Gaffiot 2016, version V. M. Komarov, établie sous la direction de Gérard Gréco, avec le concours spécial de Mark De Wilde, Bernard Maréchal et Katsuhiko Ôkubo.
GNO Lampe	<i>Gregorii Nysseni Opera.</i> <i>A Patristic Greek Lexicon</i> , edited by G. W. H. Lampe, Oxford, 1961.
LIMC	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i> , I-VIII, Zürich- München, 1981-1997.
ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , Alexander P. Kazhdan, New York-Oxford, 1991.
ODLA	<i>The Oxford Dictionary of Late Antiquity</i> , edited by Oliver Nicholson, Oxford, 2018.
OLD	<i>Oxford Latin Dictionary</i> , Oxford, 1968.
PG	<i>Patrologiae cursus completus. Series Graeca</i> , Paris.
PL	<i>Patrologiae cursus completus. Series Latina</i> , Paris.
PLREI-II	<i>The Prosopography of the Later Roman Empire</i> , I, A. D. 260-395, by A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, Cambridge, 72006. II, A.D. 395-527, by J. R. Martindale, Cambridge, 42006.
SCIV(A)	<i>Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)</i> , București.

* Cu excepția celor din *L'Année Philologique* și *L'Année Épigraphique* / Escluse quelle segnalate da *L'Année Philologique* e *L'Année Épigraphique*.

*SC**ThL (TLL)**Sources Chrétiennes, Lyon.**Thesaurus linguae Latinae.*

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE / RECENSIONI E SCHEDE BIBLIOGRAFICHE

Istorie despre viețile monahilor din Egipt, traducere din limba greacă veche de Gheorghe Ovidiu SFERLEA, ediție îngrijită, studiu introductiv, note, glosar și bibliografie de Daniel LEMENI, Editura Doxologia, Iași, 2021, 248 p. (Historia Christiana. Texte 2), ISBN: 978-606-666-997-9

În ultimele decenii au văzut lumina tiparului la diferite edituri bisericești, mai ales ortodoxe, numeroase traduceri de patericuri și biografii de așa-zisi sfinți de toate categoriile – pustnici, monahi, bărbați, femei (unele travestite, ca să li se recunoască sfințenia¹), „tineri-bătrâni”, clerici sau fără rang clerical, unii „nebuni după Hristos”, alții, foarte probabil, sănătoși, unii „urbani”, alții viețuind prin deșert, peșteri sau morminte, unii cu origini aristocratice, alții – cu trecut reprobabil (tâlhari, ucigași) ș.a. Toate abundă de „pilde”, „harisme”, „învățăături”, „străpungeri” și mai ales de „tămăduiri” și „minuni” a căror credibilitate e pusă la îndoială chiar de „neînsemnații” și „nevrednicii” autori. Este exact ceea ce ne înfățișează și ediția de față a scrierii cunoscute, după Rufin din Aquileia, ca *Historia monachorum in Aegypto*: „părinți” cărora li se dau toate necesare traiului „în chip de negândit” (*Prol.*, 8; I, 47; II, 9; VIII, 5-6; VIII, 40-41; VIII, 44; X, 8; XI, 5; XII, 3-4; XII, 14-15; XIII, 7) sau mănâncă puțin, inconsistent (chiar iarbă!) și la intervale mari (I, 17; II, 4-5; III, 1-2; VII, 3; VIII, 9; VIII, 38; VIII, 50; X, 6; X, 23; XIII, 4; XIII, 8; XV, 4; XX, 16-17), care primesc „haruri” de-a dreptul excepționale – al prorocirii (I, 1-2; I, 11; I, 64), al cititului fără să fi învățat literele (II, 5), „al izgonirii demonilor” (II, 6; X, 1; XXIV, 10), „al vindecărilor” (VI, 1-2; VII, 2; X, 1; X, 24; XIII, 9; XXI, 1; XXII, 3-4; XXVI), al poliglotiei (VI, 3), al memorării Scripturii (X, 7), al deosebirii duhurilor (XII, 10; XVI, 1) sau gândurilor (XX, 15) –, care săvârșesc „fapte puternice” (*passim*) și „semne” (*passim*) ori au „descoperiri” (VIII, 16; XIV, 24) chiar „peste măsură de uimitoare” (VIII, 7; VIII, 54) – „poruncesc” lighionelor – hipopotami (IV, 3), crocodili (IV, 3; XII, 7-9), șerpi (IX, 6) și măgărițe sălbatice (XII, 5) –, adapă sălbăticiuni (VI, 4) sau le vindecă (XXI, 15-16), omoară „balauri” (IX, 1-4, 8-11), văd pe Mântuitor (VIII, 16), pe îngeri (II, 9; VIII, 12; XI, 6-7; XIV, 2; XV, 23; XXV, 2 etc.) sau pe Satana, uneori meta-

¹ Lynda L. Coon, *Sacred Fictions. Holy Women and Hagiography in Late Antiquity*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1997.

morfozat, și acoliții săi (XI, 7; XIII, 5), aud glasuri care le vorbesc în versete biblice (VIII, 3), „înțepenesc” oameni (VIII, 26-29), sporesc cantitatea de alimente (VIII, 44-47), opresc soarele în loc (X, 12-14), învie din morți (X, 15-16; *Epil.*, 1), umblă prin apă (X, 20; XIV, 16; *Epil.*, 2), levitează (XXII, 7) sau merg prin văzduh (X, 20), sunt „răpiți” „în vedenie” sau chiar „cu trupul” la ceruri, vizitând chiar raiul (X, 20-21; XXI, 5-11), fac pustiul roditor (X, 28; XII, 16), intră în foc și nu se ard (X, 31; XIX, 7-8), cară foc în poala hainei (XII, 1), țin fier înroșit în mână și nu se vatămă (XIII, 2), ucid scorpioni, vipere și apside cu picioarele (XX, 12), readuc la înfățișarea inițială o fecioară prefăcută prin vrajă în iapă (XXI, 17) ș.a. (vezi VII, 2; VIII, 2; VIII, 7; IX, 7; X, 24; XV, 2; XVII, 3; XXI, 1; *Epil.*, 1). Autorul scrie că multe dintre aceste „fapte” au fost văzute „cu ochii noștri” (I, 13), făcându-le, astfel, verosimile (I, 19), dar recunoaște că, atât el, cât și însoțitorii săi, rămân uneori „înmărmuriți” (VIII, 48) de extraordinarul lor, unii manifestându-și deschis neîncrederea (X, 25). Unele miracole, însă, fiind „peste măsură de uimitoare”, le-a trecut sub tăcere, pentru a nu stârni „necredința unora” (VIII, 54; XIII, 12; de asemenea, *Epil.*, 1: „felurile lor de trăire, care sunt mai presus de viețuirea omenească, nu le-ar putea nimeni crede”). Editorul, Daniel Lemeni, ne încredințează că ele nu țin deloc de lumea „basmului” și n-ar trebui să dăm dovadă de „sobrietate și realism” când citim despre ele (p. 152, nota 133). Miraculosul a fost un compartiment important al spiritualității antice târzii, fie ea păgână, creștină sau iudaică², dar, față de cei din epocă, trebuie să fim întotdeauna sobri și realiști când citim despre el.

Numărul acestor monahi din Egipt risipiți prin „colibe”, „sihăstriei” sau comunități monastice pare destul de mare – uneori de ordinul miilor sau al zecilor de mii (*Prol.*, 10; II, 1 și 6; III, 1; V, 1, 4 și 6; VIII, 2, 7, 18 și 20; X, 1; XVII, 1; XVIII, 1; XX, 1), deși editorul ne asigură că cifrele sunt, pe alocuri, exagerate (p. 42 /nota 110/, 123 /nota 80/).

Cu rare excepții, impresia pe care o degajă cele mai multe dintre microportretele asceților inventariați este aceea a inutilității sociale a acestora, pentru că, în ciuda recunoașterii folosului pe care pot să-l aducă celorlalți (I, 62-63; XVIII, 1-2), ei se dedică unei așa-zise „vieți îngerești” (*Prol.*, 5), resping, în general, proximitatea „ținuturilor locuite” (I, 31; I, 36) (vezi, însă, *Prol.*, 10; V; VI, 1; VIII, 7; XVIII, 1), preferând pustietatea și „locurile cele mai îndepărtate” (*Prol.*, 7; 10-11; I, 44; II, 2; VII, 1; XII, 12; XX, 7; XXII, 7; XXV, 1), „zăvorâți” în morminte (I, 37; I, 43), peșteri (I, 58) sau „chilioare” (VI, 1), nesocotesc familia, rudele și prietenii (*Prol.*, 8; I, 25; I, 60; I, 62), detestă femeia – un blestem mai rău decât demonii („cea mai puternică ispită omenească”, o numea recent un reprezentant BOR), deoarece, chiar dacă se feresc s-o vadă aieva, nu pot s-o scoată lesne din minte sau să scape

² H. A. Drake, *A Century of Miracles. Christians, Pagans, Jews, and the Supernatural*, 312-410, Oxford University Press, New York, 2017.

de „ispitirile” ei în „închipuire” (I, 4-9; I, 12; I, 33-36; I, 52; I, 60; XIII, 1-2; XX, 1-2) – și, mai ales, privilegiază egocentrismul, nefăcând altceva decât, „neîncetat”, „toată ziua” sau „toată noaptea”, „până în zori”, fie să se roage, fie să „cânte” „imnuri”, fie să contemple (*Prol.* 7; I, 45; II, 4; VIII, 5; VIII, 50; X, 16; XIII, 4; XX, 6), fie să geamă „din străfundurile inimii” (I, 37; I, 58), fie să verse lacrimi (X, 6), așteptând, astfel, „Venirea lui Hristos” (*Prol.*, 7). S-a scris, chiar foarte recent, argumentat și convingător, că una dintre cauzele căderii Imperiului roman a fost diminuarea forțelor combative ale acestuia prin abandonul serviciului militar de către mulți bărbați și „desăvârșita lor retragere din lume”, într-o închipuită cetate a cerului – pentru a ne folosi de textul culegerii de față (*Prol.*, 2; 5-6; I, 63; VIII, 18; vezi și p. 42 /nota 111/, 88-89 /notele 10-11/, 113 /nota 56/, 202 /s.v. *xeniteia*/) –, „înrolarea” lor într-o *militia* „evlavioasă” (VIII, 17), „îngerească” (VIII, 19; X, 4) (vezi și p. 133 /nota 105: viața monahală înțeleasă ca *militia Christi*, monahul perceput ca un „soldat al lui Hristos” (*miles Christi*), „a intra în monahism înseamnă a te înrola în armata lui Dumnezeu”/, 149 /nota 127/) – așadar, fără nicio eficiență practică, care, în loc să lupte împotriva adversarilor reali ai Romei, se războiau „neîncetat cu demonii și cu ispitele” (p. 92, nota 19; vezi și p. 112, nota 55: „monahul răspunde unui atac demonic”) și cu credințele antice ((VIII, 29; VIII, 37; X, 28; X, 33-35; vezi și p. 40 /nota 98: „campanie împotriva păgânilor”; nota 99: „lupta... acerbă împotriva păgânismului”/; violențele respective sunt numite de editor „eliberare a teritoriului de păgânism” /p. 40/ și „lucrare de încreștinare” /p. 41/). Din acest punct de vedere, aprecierile lui Lemeni despre „implicarea socială a monahilor egipteni” (p. 38) și despre „slujirea” „semenilor”, „nu prin ceea ce fac, ci mai degrabă prin ceea ce sunt” aceștia (p. 36), provoacă zâmbet. Ne întrebăm dacă, astăzi, asemenea *exempla* mai pot sluji cinului monahal (poate în convingerea orgolioasă și deșartă că, datorită lor, Dumnezeu „ține lumea” – *Prol.*, 9), tâlharilor și ucigașilor (VIII, 31-34; IX, 6-7; X, 3-7; XIV, 9) care, sub nicio formă, nu pot fi dați ca model (cum ne-am putea închipui că infractorii ar putea fi exonați numai pentru că au apucat-o pe calea ascezei?) sau unui simplu credincios.

Ediția se deschide cu *Notă asupra traducerii* semnată de Gheorghe Ovidiu Sferlea (p. 7), fiind urmată de *Listă de abrevieri* (p. 9-10), fără autor, și de un amplu studiu introductiv (numit astfel pe pagina de titlu și în *Cuprins*, nu și în corpul ediției), intitulat *Historia monachorum in Aegypto. Text, context și subtext* (p. 11-81), datorat lui Daniel Lemeni. Aici sunt discutate probleme precum:

- data compunerii culegerii („cel mai probabil în primăvara anului 395”) (p. 12-15 /citatul de la p. 15/; vezi și nota 13 de la aceeași pagină: „cel mai probabil în primăvara acestui an /395 – n.n./, oricum înainte de 397”);
- cele două versiuni ale textului – greacă și latină (p. 16-19);

- structura și genul literar („text hagiografic”) (p. 19-21 /citatul de la p. 21/; vezi și p. 26: „face parte dintr-un gen care îmbină biografia cu «jurnalul de călătorie»”); de la p. 18, nota 22, aflăm și edițiile moderne ale acestei scrieri;

- autorul (p. 21-24); Lemeni se aliniază consensului – e vorba de un anonim (p. 13, 15, 19, 23 /nota 37/, 25, 27, 31, 32, 33 etc.), deși înclină, în acord cu Gabriel Bunge, să-l identifice cu un monah „spaniol” pe nume Anatolios, apropiat al lui Evagrie (p. 23-24);

- scrierile și modelele literare înrudite cu *Historia monachorum* (p. 25-36), formulând, printre alte concluzii curajoase și interesante (de exemplu, „coborârea” lui Antonie de pe „pedestalul pe care îl urcase Sfântul Atanasie” – p. 31-33 /citatul de la p. 33/; necesitatea studierii originii și dezvoltării monahismului egiptean în dinamica sa, ca o mișcare eterogenă, iar nu ca un fenomen uniform – p. 33-35, dar vezi și p. 121-122, nota 74), și pe aceasta: „calea regală a pustiei” este calea „perpetuă” de „sfințire a omului” (p. 29); ne întrebăm când așa-zișii viețuitori contemporani de prin schiturile și mănăstirile răspândite prin toate locurile vor conștientiza că acolo unde se „nevoiesc” ei nu e tocmai „calea regală” pe care merg, trebuind să „redescopere” „pustia”, așa cum îndeamnă, de altfel, și Lemeni la p. 81;

- „tradiția ascetică a «omului sfânt» în Antichitatea târzie” (p. 36-49; despre „omul sfânt”, vezi și: p. 65-66, cu bibliografia de la nota 187; p. 136, nota 109, unde la niciun articol citat nu figurează paginile), în care vorbește despre valoarea de *exempla* de „experiență nemijlocită” (p. 46) a asceților egipteni, de adevărați „succesori ai profeților și apostolilor din Sfânta Scriptură” (p. 37), ce trebuie imitați de alți *adepti ai acestui fel de viață* (cf. *Prolog* 1-3; 23), dar evită să discute tema „omului îndumnezeit”, constant întâlnită în sursele târzii non-creștine și abordată pe larg de istoriografia contemporană (în nota 19 la I, 1, de la p. 92, amintește de „«bărbatul îndumnezeit» (*theios aner*) din Antichitatea păgână” și de faptul că această epocă „era foarte receptivă la «oamenii divini (*theioi andres*)» și în care citim consternați că „ampla încreștinare a Imperiului Roman târziu s-a produs mai degrabă datorită monahilor decât acelor măsuri imperiale alcătuite din tot felul de legi și decrete antipăgâne” (p. 41; ceva asemănător și în nota 23 la I, 2 de la p. 93 și la nota 108 la VIII, 29 de la p. 136 /„acest gen de minuni și fapte miraculoase... au contribuit mult mai mult la încreștinarea lumii păgâne decât tot felul de edicte și favoruri imperiale”) (monahii erau profund disprețuiți de intelectuali păgâni precum Libanios, Eunapios, Rutilius Namatianus ș.a.)³;

³ Giancarlo Rinaldi, *Obiezioni al monachesimo da parte dei pagani in area mediterranea (secoli IV e V)*, în *Cristianesimo e specificità regionali nel Mediterraneo latino (sec. IV-VI). Incontri di studiosi dell'antichità cristiana*, Roma, 6-8 maggio 1993, Istitutum Patristicum Augustinianum, Roma, 1994, 31-82; Juan Antonio Jiménez Sánchez, *La critica intelectual pagana al monacato primitivo*, Sacris

- „spiritualitatea evagriană” din *Historia monachorum* (p. 50-64);
 - raporturile dintre monahism („autoritatea harismatică și profetică”) și ierarhia ecleziastică („autoritatea administrativă și instituțională”) (p. 64-72), judecate, după o „demonstrație” pe care se străduiește s-o creadă chiar și el, ca aflate în „conlucrare”, „asemenea celor două aripi ale unei păsări, echilibrându-se și completându-se reciproc” (p. 72; vezi și p. 97, nota 36 la I, 15: relația „destul de ambiguă” dintre „episcopi, ca reprezentanți ai autorității ierarhice, și monahi, ca purtători ai autorității ascetice”; de asemenea, p. 116, nota 63 la II, 7);

- „decorul geografic”, respectiv deșertul, al acelei „*politeia* (πολιτεία) monahale” vizitate de cei șapte pelerini palestinieni (p. 72-81).

Daniel Lemeni, autorul acestui „studiu introductiv” și al notelor in-
 frapaginale ce însoțesc traducerea, se dovedește un cunoscător al subiectului, deși admite că datorează „o mare parte” din informații monografiei „remarcabile” (p. 15, nota 13), „excepționale” (p. 18, nota 22), a lui Andrew Cain – *The Greek Historia Monachorum in Aegypto. Monastic Hagiography in the Late Fourth Century* (Oxford University Press, 2016) (p. 15, nota 13) –, e erudit, elevat și bine informat (bibliografia e foarte recentă, în unele note citând-o cum nu trebuie – de la cea mai recentă la cea mai veche referință, când ar trebui să fie invers, pentru a sublinia progresul cercetării), sistematic, convingător în multe aspecte, critic, având curajul opiniei, înfeudat, pe alocuri, comandamentelor religioase. Explicațiile diferitelor concepte sunt clare, contextualizările istorice – puține (vezi, de exemplu, nota 20 la I, 1/ p. 92/, nota 23 la I, 2 /p. 93/, nota 95 la VIII, 4 /p. 128/; lipsește orice element de natură istorică la XIX, *Despre martirul Apoloniu*, p. 176-178, editorul neștiind că este vorba de un creștin căzut victimă, împreună cu Philemon /scris de el Filimon – p. 176, 178/, persecuției lui Galeriu din 304⁴; ce înseamnă „tiran” în I, 2 /p. 92/, I, 64 /p. 113/ și VIII, 4 /p. 128/?; când au fost „tirani” Magnus Maximus și Eugenius /p. 92, nota 20/?).

Textul e bine scris, având puține elemente discutabile: cei șapte pelerini nu puteau lua un „vapor” (cu aburi?) de la Alexandria pentru a se înapoia în Palestina (p. 15 /nota 13/, 192 /nota 188/), ci „o corabie” (p. 76 cu nota 234); „inacurat” (p. 18, nota 22) e un italianism format de la „acurat”, un alt cuvânt italian, intrat deja în română; stă bine alături de „bestseller teologic” (p. 29 /nota 51/, 99 /nota 40/) și „«Big Bang-ul» monahal” (p. 121, nota 74); „Spania” și „spaniol” (p. 23) nu pot fi folosite pentru secolul al IV-lea; „scoate în evidență” (p. 62, 63) și „topos comun” (p. 158, nota 144) sunt expresii tautologice; nu este clar ce înseamnă „monah îmbunătățit” (p. 87 /nota 8/, 89 /nota 13/) (să înțelegem că există și „monah neîmbunătățit”)?;

„harisma străvederii ca semn distinctiv *al* monahului sfânt”, nu „harisma străvederii ca semn distinctiv *a* monahului sfânt” (p. 92, nota 20), pentru că acordul se face cu neutrul „semn”, nu cu femininul „harisma”; Antinoupolis a fost întemeiat în 130 d.Hr., nu „130 î.Hr.” (p. 125, nota 86); *colobium* în nota 98 de la VIII, 6 (p. 129), dar *kolobion* în nota 125 la X, 3 (în *Indice general*, p. 240, apare doar prima variantă).

În ceea ce privește traducerea, ne-am limitat la verificarea noțiunilor din sfera instituțională⁵. În general, acestea sunt destul de corect redată în română – de exemplu, βασιλεὺς – *Prol.*, 7; 10; I, 1-2; X, 4; τριβοῦνος – I, 4; I, 6; XXIII, 2-3; συγκλητικός – I, 12; ναός – V, 2; VIII, 1; VIII, 25; X, 33; τὰ καπετώλια – V, 2; τὰ εἶδωλα – VIII, 1; ἡ εἰδωλατρεία – VIII, 21 și 14; πολυθεῖα – VIII, 21; τὸ ξόανον – VIII, 25; τὸ εἶδωλον – VIII, 28 și 29; X, 33; πολιτικός – XXIII, titlu; XXIII, 2 ș.a. Se întâlnesc puține elemente discutabile: μητροπόλεως τῆς Θηβαΐδος din VII, 1 trebuia tălmăcit mai degrabă ca „metropola Tebaidei” decât „orașul cel mai însemnat din Tebaida” (p. 125), pentru că e vorba de statutul administrativ-juridic; ὁ χιλίαρχος din V, 11 și 13 nu e „comandantul garnizoanei” (p. 131), ci comandantul unei unități de 1000 de soldați – deci trebuia redat prin „chiliarh”; Patermuthios nu fusese „gropar” (X, 3, p. 149), ci „jefuitor de morminte” (gr. νεκροτάφος)⁶, așa cum se deduce fără echivoc și din X, 4: „«nu mai veghea pe lângă morminte și ocupându-te cu aceste furtişaguri mărunte...»” (p. 149); προτίκτορας καὶ ταξέωτας din XIX, 9 era mai corect tradus prin „gărzi și subalterni” decât „slujbași... din garda sa” (p. 178) („slujbaş” și în XIV, 5, p. 168)⁷. Unele oscilații sunt acceptabile: πόλις apare și ca „oraș” (*Prol.*, 6 /p. 88/, 8 /p. 89/, 10 /p. 90/), și ca „cetate” (I, 6 /p. 94/ și 37 /p. 106/, V, 1-5 /p. 121-122/, VI, 1 /p. 124/, VIII, 1 /p. 126/, VIII, 13 /p. 131/, VIII, 20 /p. 134/, X, 30 /p. 157/, XIV, 7 /p. 169/ etc.), dar nu e greșit, pentru că în Antichitatea târzie semnul distinctiv al orașului era fortificația, cum se deduce și din V, 1 (p. 121); „țară” în I, 18 (p. 98) pentru χώρα, însă e de preferat „ținut”, ca în *Prol.*, 10 (p. 90), I, 31 (p. 104), I, 36 (p. 106) și IV, 3 (p. 120). Pe alocuri, apar forme ușor vetuste: „slobozitor” în *Prol.*, 7 (p. 89), într-o limbă română actuală fiind de preferat „(e)liberator” (< gr. ἐλευθερωτής); „slujitori” și „slugi” în *Prol.*, 7, respectiv 8 (p. 89), οἱ οἰκέται fiind „servitorii”, „casnicii”, „oamenii casei” (οἰκός); „căpetenie de oaste” în I, 2 (p. 93), deși se putea „general” sau „comandant” (< gr. στρατηλάτης); „sfatul obștesc” în XIV, 5 (p. 168), dar e vor-

⁵ Ne-am folosit de ediția de la care a plecat și traducerea de față (cf. *Notă asupra traducerii*, p. 7) – *Historia monachorum in Aegypto*, edition critique du texte grec et traduction annotée par André-Jean Festugière, Bruxelles, 1971 (*Subsidia Hagiographica* 34).

⁶ Vezi *Historia monachorum in Aegypto*, ed. cit., 68, 141 („violateur de tombes”); de asemenea, Rufinus of Aquileia, *Inquiry about the monks in Egypt*, translated by Andrew Cain, The Catholic University of America Press, Washington, D.S., 2019, 130 („tomb-robber”) (< *sepulcrorum violator* – PL 21, col. 422).

⁷ Pentru *protiktiores* (gr. προτίκτορες, lat. *protectores*), vezi *ODB*, 1743 și *ODLA*, 1244; pentru *ταξέωτας*, vezi *Lampe*, 1372.

ba de „senatul, consiliul orășenesc” (gr. βουλή, lat. *curia*); „ostași” în XX, 10 (p. 178) și XXIII, 2 (p. 190), dar, pentru că nu erau ostași cine-știe-cărui vodă, „soldați” ar fi sunat mai bine; „staroste” din XIV, 10 (p. 169) e prea medieval, πρωτοκομότης fiind „fruntașul, căpetenia satului”. Πραιπόσιτος din I, 10 a fost tradus prin „fruntaș de oaste” (p. 95), dar textul nu oferă niciun indiciu în acest sens; cuvântul grecesc e un calc după lat. *praepositus*, prin care, în epocă, erau desemnați diverși oficiali (funcționari, ofițeri) din armata sau administrația civilă imperială⁸; prin urmare, nu era greșit să fi fost păstrat în forma originală – așadar, ca termen tehnic, precum *colobium* din VIII, 6 (p. 129) sau *martirion* din XIX, 12 (p. 178) – și explicat într-o notă. „Bătrânul” „Be” (IV) se chema, de fapt, Bes⁹ – nume teoforic, format, ca și Besa, Besas sau Bessarion, de la numele zeului egiptean Bes. Apollo (VIII) (aceeași grafie folosită și de Lemeni), dar Apoloniu (XIX), deși numele acestuia din urmă are, în original, tot doi de I – Ἀπολλώνιος, precum Ἀπόλλων. Traducerea frazei introductive la XXIII, 2 nu corespunde textului grecesc (rom. „Acest bărbat Macarie mai sus pomenit fiind din orașul Alexandria, s-a întâlnit odată cu marele Macarie” /p. 189/ – gr. ὁ οὖν προορηθεὶς οὗτος ἀνὴρ Μακάριος πολιτικὸς ὑπάρχων συνήφθη ποτὲ τῷ μεγάλῳ Μακαρίῳ). Sferlea a tradus corect τῆς ἀγορᾶς – „prin piață” (V, 5, p. 122), Lemeni comentând eronat „adică pe stradă” (p. 122, nota 78). „Eugeniu” în traducerea la I, 64 /p. 113/ – „Eugenius” în nota 20 a îngrijitorului de la p. 92.

Ediția mai cuprinde un „glosar de termeni grecești cu rezonanță ascetică” (p. 197-202), *Bibliografie* (p. 203-231) organizată necorespunzător (toate cele cinci secțiuni ale ei sunt numite „izvoare”; edițiile și traduceri /p. 203-204/ ar fi trebuit incluse printre „izvoare antice, patristice și bizantine” /p. 204-207/; „cărțile”, printre care figurează în mod eronat și capitole sau articole din volume colective /p. 207-225/, trebuiau împărțite în lucrări generale și lucrări speciale, acestora din urmă alăturându-li-se studiile și articolele /p. 225-231/), *Summary* (p. 233-234), *Indice de referințe scripturistice* (p. 235-238) și *Indice general* (p. 239-248) – acestea trei din urmă alcătuite prin vreo „faptă puternică” a unui anonim, iar nu de către editor, de vreme ce numele nu-i apare nicăieri.

În concluzie, apreciem ca utilă ediția respectivă nu pentru învățăturile pe care conținutul ei le-ar oferi, cât pentru cunoașterea unei pagini din istoria Antichității târzii.

Nelu ZUGRAVU,

Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, nelu@uaic.ro

⁸ Cf. ODLA, s.v. *praepositus*, 1222.

⁹ Vezi și *Historia monachorum in Aegypto*, 36-37; Rufinus of Aquileia, *op. cit.*, 96-97.

Henrik MOURITSEN, *The Roman Elite and the End of the Republic: The Boni, the Nobles and Cicero*, Cambridge University Press, Cambridge, 2022, vii + 322 p., ISBN: 9781009180658

The principal area of research of Henrik Mouritsen, professor at King's College, merges the social history with the investigation of Roman political life during the Republic. The work *The Roman Elite and the End of the Republic: The Boni, the Nobles and Cicero*, recently published at Cambridge University Press, is considered by the author as „the final instalment of what has turned into a trilogy of studies into the politics of the Roman republic” (p. vii), being preceded by *Plebs and Politics in the Late Roman Republic* and *Politics in the Roman Republic*, edited by the same publishing house in 2001 and respectively in 2017.

The title reflects in a synthetic manner some facets of the problems scrutinised in the following 322 pages: the end of the Republic constitutes both the chronological setting, and an ensemble of social and political processes deciphered by the author in relation to the elites, examined in their collective dimension, of social categories, as well as individually. The reference to Cicero, made as from the outset, is not accidental, he being not merely a significant actor of the late republican period, himself part of the heterogenous class of the elite and, by this, subject of the analysis performed by H. Mouritsen, but being especially the source of a vast material of study, attentively examined to extract information in respect of the *boni* – the possible social category which makes the principal theme of the work.

The *Introduction* (p. 1-12) is structured in two sub-chapters, *Searching for the Boni* (p. 1-6) and *Cicero and the Boni* (p. 6-12), which enclose the presentation of the key-elements of the author's standpoint in respect of the conceptual sphere of this notion – *boni*, considered to reflect a distinct social category, characterised by wealth and positioned at the basis of the pyramid of the Roman elites. Starting from the observation according to which these *boni* remained „a discrete segment of society” (p. 1), H. Mouritsen emphasises that this was largely overlooked by the modern historiography, for several reasons, among which the vast semantic array of the notion *bonus* and especially the tendency, criticised by the author, of understanding the Roman social and political life in the terms of a bipartisan system of modern origin, characterised by the opposition *optimates* – *populares* (p. 2). It should be noticed the high value of synthesis of the introduction, where, in few pages, is pencilled a coherent image of the phenomena which led to the end of the Republic. This overall picture is also useful for it creates a summary structure of the work, facilitating for the reader an easier steering thorough the vast argumentation which makes the principal body of H. Mouritsen's study.

Separated in three parts (I. *The Boni in the Late Republic* (p. 13-84), II. *Property and Politics* (p. 85-198) and III. *The Boni and the end of the Republic* (p. 199-289), the book of H. Mouritsen is equally a vast demonstration of the author's standpoint, based on the analysis of an ample collection of occurrences in the narrative sources of the term *boni*, and an articulate and easy to follow exposition of the processes which characterised the period of erosion and finally of dissolution of the republican structures. The study of sources, especially of Cicero's writings, stands out both by in-depth scrutiny, as well as by the careful consideration of the circumstances in which these sources were produced and of the stylistic characteristics thereof.

The first part comprises five chapters – 1. *Lost in Translation: Modern Interpretations of the Boni* (p. 15-23), 2. *Boni et Locupletes* (p. 24-34), 3. *Who Were the Boni?* (p. 35-57), 4. *Boni and Equites in the Late Republic* (p. 58-68), 5. *The Boni in the Roman Politics and Public Life* (p. 68-84) – aimed at explaining the notion of *boni* in its social meaning, at describing the way in which it has been reflected by the modern historiography, as well as at examining the link between those who are characterised by the sources as *boni* and the wealthy individuals (*locupletes*), the relation with the *equites*, as and their connection to the republican political life. Starting from the examination of the meaning of the term *boni* and of the way in which this has been interpreted by the modern historiography, H. Mouritsen indicates that J. Helleguarc'h is that who noticed the fact that *boni* represents a self-standing concept, with a double attribute, on the one hand the high economic standing and on the other the support granted to the faction of the *optimates*, emphasising that the work of the learned French classical scholar represented at its time a significant advance in the understanding of the concept of *vir bonus/viri boni*. However, H. Mouritsen challenges the traditional interpretation which postulated the existence of two political parties, *optimates* and *populares*, considered by the author as being rather influenced by the political background of the 19th century, than by the realities reflected in the historical sources, and concludes that the *boni* are essentially a socio-economic category based on wealth. In contrast with J. Helleguarc'h, who saw in the *boni* a "middle class", H. Mouritsen has a more nuanced opinion, starting from the remark according to which the notion of "middle class" is "inherently anachronistic in the context of ancient Rome" (p. 54), it being, in the author's view, the reflection of a process of socio-economic differentiation which is characteristic to the European modern age, being marked by the distinction between the land property and the urban, commercial wealth. The Roman socio-economic realities were marked by a homogeneity of the wealthy social strata, which possessed diverse income sources, spanning from investment in rural immovable property to moneylending. Consequently, in his opinion, "the distinction between *boni* and other sections of the elite was destined to be one of scale only" (p. 54).

Furthermore, the author identifies another obstacle in projecting on the Roman society the modern notion of “middle class” in order to define the category of *boni viri*, in that it overlooks the significant economic effects of the prevalence of the servile labour at the final of the Republic, which determined a polarisation of the society, distinguished by the rift between the slave owning elite and a poor stratum, in want of economic opportunities, phenomenon which determined the lack of a social category that could be described as “middle class”. Thus, H. Mouritsen rejects the opinion which regarded the *boni* as a “middle class”, pointing out that these were themselves a part of the elite and not an intermediate social layer between this latter and the common folk. A further argument brought to this effect is that, in the social discourse, *boni* enjoyed social prestige and economic means (p. 56-57). In addition, the author remarks that the term *boni* was applicable to the entire elite, this proving a relative uniformity of status between senators, *equites* and *boni*, emphasising that the authoritative evidence in respect of their social level and of their belonging to the elite was the frequency of their occurrence in the political discourse (p. 57). In his opinion, the *tribuni aerarii*, the third category of jurors introduced by *Lex Aurelia* in 70 BC were leading figures of a social category, *boni*, distinct of that of the senators and *equites* (p. 67), without the *boni* having ever formed “an official body” (p. 79), but remaining a significant political element, which could have generated, by their support, prestige and political legitimacy (p. 82). It should be remarked the careful observation of some essential aspects, such as that according to which even leaders who enter into the category considered by the modern historiography as *populares*, as opposed to *optimates*, call for the support or for the assent of these *boni*, thing which, in the author’s opinion, would not have been possible had these latter been part of the *optimates* faction (p. 82).

The second section, structured in seven chapters – 6. *Wealth and Morality Revisited* (p. 87-94), 7. *Boni: The ‘Gentlemen’ of Republican Rome* (p. 95-104), 8. *Boni and Improbi: The Moral Construction of Roman Politics* (p. 105-123), 9. *Otium and Tranquillitas: The Politics of the Boni* (p. 124-141), 10. *Vita et Bona: Property and Security* (p. 142-162), 11. *The Road to Perdition: Egestas and Aes Alienum* (p. 163-176), 12. *Egentes Sumptuosi Nobiles’: Politics and Debt* (p. 177-198) – goes to the study of the relations of these *boni viri* with the political life, also from the perspective of their stance in respect of the property. H. Mouritsen notices that, although it was an essential characteristic of the social category to which these *boni* belonged, the wealth was not sufficient (p. 87), being required from them some moral qualities in order to qualify as *virii boni*, in lack of which a member of such category was „simply reach ‘locupletissimus’” (p. 88). As well, the author emphasises the maximum importance of the nature of wealth and of the way it was used (p. 90).

We notice, however, that the mere necessity to analyse the echo in the collective mental of the moral nuances of the wealth, when the economic level was one of the distinctive criteria of being considered among the *boni*, is a concession made to the ambiguity which shadows the meaning – social, or merely descriptive – of the term *boni* in the expression *boni viri*. Such ambiguity which marks the meaning of the concept *bonus* and which is regarded by the author in the pool of distinctive features for the social category he coins, in the sense of admitting a moral component of these characteristics, raises a significant issue of exegesis of the historical sources. This appears in an acute manner in the case of those occurrences of the term *bonus*, in which this is opposed to an antonym, the typical situation being the contrast *boni/improbi*. As an example, the author remarks that „Later the contrast between *boni* and *improbi* would become ubiquitous in Cicero’s work, irrespective of date, genre and argument” (p. 107). The essential difficulty is that these *improbi* appear to belong to the same social category as the *boni*, the former being characterised as *improbi*, from Cicero’s standpoint, due to their political options (see in this respect p. 106). This distinction *boni* vs. *improbi* in political context is thus a matter necessary to be further analysed in future studies, as it appears to support a rather adjectival meaning for the term *bonus*. Thus, if we admit that, in such contexts, *boni* designates a social category, we should admit, for identity of reasoning, that *improbi* designates another – consequence hard to accept for it would lead to having a line of separation between social categories, *boni* vs. *improbi*, to be drawn following a moral criterion which is entirely subjective. One and the same person could have been *bonus* for those who shared the same political views and *improbis* for the opponents, aspect which would have generated too high instability of the criteria of belonging to a social category to accept as plausible the very existence of the respective social category. The references to the *improbi*, who appear as a moral category opposed to that of *boni viri*, put a strong question mark on the conclusion that the *boni viri* would designate a self-standing social category, recognised under such name, leaving the possibility to be argued that *boni viri* also reflect a moral, subjective category, and not an articulated social body¹. H. Mouritsen himself remarks that „in the Philippics, Cicero contrasts the ‘*improbi, scelerati impii*’ with the ‘*innocentes, honesti, boni*’” (p. 109). This example of the antonymy *boni-improbi* is accentuated by the existence of several adjectives for each category: *innocentes, honesti, boni* vs. *improbi, scelerati, impii*. If we admit that *boni* designates in this situation a social

¹ Still, even when it has a purely adjectival meaning, the term *bonus* remains deeply rooted in a social and political context. For an examination of the concept of *vir bonus* and of its evolution toward the variegated nuances it gets up to the end of the Republic, see Roberto Fiori, *The vir bonus in Cicero’s de officiis: Greek philosophy and Roman legal science*, in *Aequum ius. От друзей и коллег к 50-летию профессора Д.В. Дождева*, Moscow, Statyt, 2014, 187-202.

category, we have to face two objections: (a) the adjectives from the opposed category (*improbi, scelerati, impii*) emphasise the purely attributive value of the terms *innocentes, honesti, boni* and (b) we should accept that the adjectives *innocents* and *honesti* also designate, at least in the given example, a social category. The tension between the adjectival and social meaning of the term *boni* constitutes one of the main difficulties of the argumentative exercise undertaken by H. Mouritsen and will probably be a future terrain of debate. Likewise, to the conclusion of an adjectival, descriptive meaning of some of these occurrences of the term *boni*, used in social and political context, leads the expression *satis boni*, used by Cicero (*Att.* 9.1.4) and which is explained by H. Mouritsen in the sense that “of course does not mean there were no rich people left in Rome but that they did not fulfil the expectations placed in them” (p. 84). If the notion of *boni* is susceptible in this example of having multiple degrees, some being only *satis boni*, it is difficult to admit that it designates in this context a social category. Yet another difficulty resides in the existence of different conceptual spheres of the term *boni*, the author admitting the existence of a broad meaning of the notion *boni* which included even senators, at least from the perspective of the moral standards. We notice thus that together with admitting a broad sense of the social concept *boni*, which would have included even the top of the senatorial elites, we face a new difficulty – that of having to operate with two social concepts, covered by the same name, but with areas of meaning which differ quantitatively and partly qualitatively: (a) *boni* in a restrictive meaning which would have included the social category placed between the senators and *equites* on the one hand, and *multitudo* on the other hand; (b) *boni* in broad sense which would include the *boni* in the restrictive meaning, the *equites* and the senators. The existence of these two social spheres to which is applied the term *boni*, corroborated with the ambiguity generated by the abundance of the occurrences in the sources of the situations in which *boni* appears of being used in a purely adjectival meaning, in direct contrast with its antonyms, deepens the uncertainty as to the degree in which the Romans themselves designated by the term *boni* that social category to which belonged individuals which could have been both *innocentes, honesti, boni*, as well as *improbi, scelerati, impii*, depending on objective elements, as their deeds, or subjective, as the opinion of those who characterised them. In this respect, we remark an aspect pointed out by H. Mouritsen, according to which „*vir bonus* remained the universal ideal for the Roman elite, be they local landowners, businessmen, *equites* or active politicians” (p. 121).

Leaving aside the abovementioned issues, the work of H. Mouritsen convincingly demonstrates that, irrespective of the name under which the Romans designated it, if any, existed a significant category belonging to the economic elite that did not participate directly to the political life and which

was interested in having a certain stability reflected in „slogans like *otium*, *tranquillitas* and *quies*” (p. 124). The observations on the assiduity with which *boni viri* were trying to keep this *otium*, defined “(in political contexts)” as “a state of public peace and tranquillity” (p. 125) and of the influence of this aim, acutely felt by an important part of the quiet Roman elite, on the phenomena of the end of the Republic represent one of the fundamental contributions of this ample study for the understanding of the transition period to the Principate. The work creates, by abundant references to sources, especially to Cicero, a detailed image on the values prized by the *boni* in the public and private life, which were often amalgamated. At the focal point is placed the *otium*, the principal element, the background colour, the nuances of which, amply explained by H. Mouritsen, compose the picture of an ideal of political and domestic life at the end of the Republic. The author mentions that the famous expression *otium cum dignitate* got to cast a shadow over the much more profound meaning of the political notion of *otium* (p. 134), this latter being significantly more important in the context of the transformation which the *Res publica* underwent along the 1st century BC. Chapter 9 concludes with an attentive remark of the author on the fact that the frequency with which the *otium* is invoked by the sources of the time shows not only that it “summed up a state where the *boni* were shielded from dangers that were both very concrete and often entirely realistic” (p. 141), but especially that it reflects a state of uncertainty, a sense of vulnerability felt by the *boni* and which, as is pointed out by H. Mouritsen, were maybe rarely noticed by the historiography. Another important remark is that the “risks to *otium* ultimately came from the political class itself” (p. 150), such as “the greatest danger to property and *otium* came from those who, unable to administer their estates, carried private recklessness into public realm” (p. 162). The fragments quoted above are illustrative not only for the author’s insightful understanding of the mechanisms of the collective psychology of a possible social category, but also for the aesthetic qualities of the writing. The social and political turmoil from the end of the Republic is placed by the author in the context of the fractures at the upper side of the social fabric, marked by a correlation between the indebtedness of the elite members and the political instability (p. 194). In his vision, the danger for the *boni* was caused by the *egentes*, those in need, term which, emphasises the author, did not necessarily designate only those really poor, but also those whom the lack of foresight and the ill management of the patrimony brought to the need of having more, scope in which these persons were ready to partake in actions which jeopardised both the property of the others and the social peace. H. Mouritsen emphasises the moral nuance of the term *egens*, prevailing on the economic tinge, to argue that this does not inevitably lead to the idea of a “class’ mobilisation” (p. 168). However, we are noticing at the same time that the moral nuance of the term *egens* supports the possi-

ble conclusion of prevailing moral nuance in the case of the notion of *bonus*, as well. This conclusion seems to be supported by another term, *perditi*, which is opposed both in the political and in the moral plan, to the notion of *boni* (for the meaning of the term *perditi*, see p. 169-171).

The third part studies in five chapters (13. *Boni and Nobiles* (p. 201-217), 14. *The Power of the Nobiles* (p. 218-236), 15. «*Boni Non Sequentur*»: *Boni and the End of the Republic* (237-268), „16. Cicero and the Formation of an Alternative (p. 269-282), 17. *Epilogue: Boni and Augustus* (p. 283-289) the role of these *boni viri* in the events which characterised the end of the Republic. H. Mouritsen remarks in this context the significant loss of influence of the Roman political elite (*nobiles*) and the rift between this and the mass of the *boni*, that which previously was the basis of their power (p 216), pointing to the existence of a general hostile stance of the elites, toward those few among them, *pauci*, which formed the *nobilitas* (p. 215). This split is marked, among others, by the ascent of some *homines novi* (p. 224) which benefited the most by the political support of those *boni viri*, they becoming thus much more visible in the political discourse, especially in the context of Cicero's social evolution (p. 242, 269-282). The author explores the relation between the *boni viri* and the most important actors on the political stage at the end of the Republic – Pompei, Caesar and afterwards Octavianus – to conclude that obtaining the support of these *boni* is one of the explanations for the victory of Caesar over Pompei (p. 242-257), and that the lack of a resistance and even the voluntary acceptance by the *boni* of the changes of political regime initiated by Octavianus (p. 283-289) which offered better guarantees for preserving the social peace and for the protection of their wealth may offer answers in respect of the transition to Principate.

The work ends with three *Appendices* (1. *The Boni the Corpus Ciceronianum* (p. 291-293), 2. *Social Labels in Cicero* (p. 294-297), 3. *The Boni in the Forum: Cicero's Second Speech against Rullus* (p. 298-304), with the bibliography and with an index.

In many cases, the complexity of the investigations compels the historians to produce studies the erudition of which is encumbered by a wearing style. H. Mouritsen successfully overcomes this constraint, drafting a text that, along the purely scientific value, has aesthetic qualities. Also assisted by the fact that his subject has not been often approached in historiography, making thus futile the fatiguing slalom through the predecessors' arguments, but especially helped by his ability in expressing the ideas in a clean and fluid manner, H. Mouritsen offers us a book which includes the experience of an intense intellectual exercise and that of a pleasant reading. Even if the existence of self-standing social category, designated by the notion of *boni*, will probably generate debates, H. Mouritsen's work will be, irrespective of the final result thereof, a landmark valuable both for opening

or deepening some research themes regarding the social and political history of the 1st century BC, and especially for its contribution to a better understanding of the phenomena which mark the end of the Republic and the beginning of the Principate.

*PhD. student Alexandru CODESCU,
University „Alexandru Ioan Cuza” of Iași,
al.codescu@gmail.com*

Ana HONCU, *Aedes ad Danuvium. Inițiative publice și private în fenomenul edilitar din provinciile Dacia și Moesia Inferior (secolele I-III p.Chr.)*, Cuvânt-înainte de Lucrețiu MIHAILESCU-BÎRLIBA, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2022, 342 p. (*Antiqua et Mediaevalia. Studia*), ISSN: 978-606-714-706-3

Secțiunile lucrării sunt: *Lista figurilor și tabelelor*, p. 9; *Abrevieri*, p. 11-13; *Cuvânt-înainte* semnat de Lucrețiu Mihailescu-Bărliba, p. 15-16; *Mulțumiri*, p. 17-18; *Introducere*, p. 19-22; *Istoriografia problemei*, p. 23-34; capitolele: I. *Fenomenul edilitar în Imperiul roman*, p. 35-76, cu secțiunile: *I.1. Semnificația simbolică și rolul construcțiilor*, p. 35-43; *I.2. Inițiativa municipală*, p. 43-51; *I.3. Inițiativa imperială*, p. 51-57; *I.4. Inițiativa privată*, p. 57-69; *I.5. Construcții private*, p. 69-76; II. *Fenomenul edilitar în Dacia*, p. 77-144, cu subcapitolele: *II.1. Inițiativa publică*, p. 80-97; *II.2. Inițiativa privată*, p. 98-137; *II.3. Profilul donatorilor particulari. Proveniența etnică, statut juridic și social*, p. 138-144; III. *Fenomenul edilitar în Moesia Inferior*, p. 145-192, cu subcapitolele: *III.1. Inițiativa publică*, p. 149-172; *III.2. Inițiativa privată*, p. 172-190; *III.3. Profilul donatorilor particulari. Proveniența etnică, statut juridic și social*, p. 190-192; IV. *Între public și privat: fenomenul edilitar la Dunărea de Jos*, p. 193-223, cu subcapitolele *IV.1. Răspândire geografică*, p. 193-196; *IV.2. Încadrarea cronologică a inscripțiilor*, p. 197-200; *IV.3. Comanditari*, p. 200-216; *IV.4. Edificii*, p. 216-223; V. *Între Orient și Occident. Inițiativa publică și privată în fenomenul edilitar din Dacia și Moesia Inferior – privire generală și perspectivă comparativă*, p. 225-232; *Considerații finale*, p. 233-238; *Supplementum epigraphicum*, p. 239-295, cuprinzând inscripții din Dacia (p. 239-266) și Moesia Inferior (p. 267-295); *Bibliografie*, p. 297-327; *Résumé*, p. 329-339; *Indexul localităților antice și moderne*, p. 341-342.

Este regretabil că Mihaela Simion, care a realizat o disertație academică cu un subiect apropiat, ce acoperea și aria administrativ-geografică analizată de Ana Honcu (vezi p. 33-34, 323), nu și-a publicat teza, pentru a putea aprecia mai bine originalitatea și progresele interpretative ale cărții asupra căreia ne oprim aici (la p. 34, Honcu formulează câteva critici din care rezultă anumite limite ale lucrării lui Simion, pe care, totuși, o citează la

p. 101 /nota 166/, 185 /nota 289/, 186 /notele 295-296/). Din acest punct de vedere, fiind o contribuție științifică, nu de popularizare, credem că subtitlul cărții trebuia să indice corect și clar statutul administrativ și cronologia, chiar cu riscul de a fi devenit prea lung: *Inițiative publice și private în fenomenul edilitar din provinciile Moesia (Moesia Inferior) (secolele I-III) și Dacia (secolele II-III)*. Prin urmare, capitolul despre Moesia Inferior trebuia să precedă pe cel despre Dacia. Continuând cu problematica generată de titlu, ne întrebăm dacă teritoriul din nord-vestul și nordul Mării Negre (regiunile din sudul Ucrainei de astăzi), cu Tyras, Olbia și așezările învecinate, controlat de Imperiul roman prin intermediul Moesiei Inferior, n-ar fi trebuit luat, și el, în discuție; autoarea a publicat deja o contribuție în acest sens, citată în *Bibliografie*, p. 310. În tot cazul, Ana Honcu dovedește o bună stăpânire a surselor epigrafice descoperite în orașele romane moesice (inclusiv cele de pe teritoriul actual al Bulgariei) și dacice și în cele grecești vest-pontice, o excelentă cunoaștere a bibliografiei dedicate Moesiei și Daciei, dar și o însușire temeinică a literaturii privitoare la alte provincii. Argumentația sa este solidă (o felicităm că nu abuzează de grafice, tabele și diagrame, nelipsite și într-un număr infinit în unele lucrări), formulată cu spirit critic (nu ezită să ia distanță de opinii care i se par insuficient argumentate, evidențiindu-le vulnerabilitățile) și simț al nuanțelor. Ea are capacitatea de a scrie la obiect, fără prea multe cuvinte, de a formula comparații între fenomene și realități din spații istorice mai apropiate sau mai îndepărtate și de a extrage de aici concluzii acceptabile, unele foarte convingătoare, altele prea categorice („competitivitatea *acerbă* din municipiile și coloniile din Dacia” – p. 235, subl.n.) (vezi și *infra*). Astfel, Ana Honcu dovedește că este un cercetător format.

Atât în subtilu, cât și în capitolele lucrării, se atrage atenția că interesul cercetării a fost *inițiativa* publică și privată manifestată în *fenomenul edilitar*. Cu alte cuvinte, e vorba de mult mai mult decât ceea ce istoriografia contemporană numește *evergetism*. Este evident că multe edificii realizate pe întinsul Imperiului roman *nu erau rezultatul evergetismului*, fiind, așa cum se desprinde foarte clar și din numeroase pagini ale cărții, fie materializarea responsabilităților colective sau individuale ale, respectiv, organismelor și notabilităților municipale sau particularilor, fie obligații ale guvernatorilor, fie acțiuni ale comunităților laice sau asociațiilor religioase, fie, mai ales, acte de importanță politică și militară, de utilitate publică, de control al teritoriului, de propagandă, întreprinse de împărați, cel mai adesea prin intermediul trupelor. Desigur că, în acest ultim caz, suveranul manifesta gesturi de liberalitate ce pot fi catalogate ca forme de *evergetism*, dar nu trebuie pierdut din vedere că una dintre componentele fundamentale, constante, indispensabile, a ceea ce anticii numeau *statio principis* era oficiul de *pater patriae*, fapt care înseamna că întregul Imperiu era familia împăratului, generozitatea sa – edilitară, financiară, juridică – fiind o atitu-

dine firească, destinată să asigure *securitas* a statului și a locuitorilor. Ana Honcu însuși scrie că „lucrările edilitare au fost o preocupare constantă a împăraților” (p. 161), având ca obiective „necesitățile militare, propagandistice, utilitare” (p. 52). Din capitolul *Istoriografia problemei* (p. 25-26), dar și de pe parcursul lucrării (p. 61 /nota 186/, 140 /nota 488/, 141 /nota 490/), aflăm că Ana Honcu a citit cartea iconoclastului istoric francez trecut recent în lumea umbrelor Paul Veyne – *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique* (Paris, 1976). Probabil că nu i-a scăpat – considerațiile de la p. 52 confirmă acest fapt – una dintre opiniile importante ale acestei „lucrări colosale”, cum o cataloghează ea (p. 26), formulate în cea de-a patra secțiune a ei, anume că *împăratul era cu adevărat everget la Roma – „capitala sa”* (subl.n.)! –, doar acolo distribuindu-se „pâine și circ”, în restul Imperiului, chiar în provinciile guvernate de Senat, manifestându-se, inclusiv prin activitatea edilitară, ca un conducător politic și militar, ca un administrator al teritoriului și al statului. Poate că o aprofundare a lexicului oficial al „generozității” imperiale, așa cum este atestat literar, juridic, epigrafic, numismatic (*munificentia, indulgentia, liberalitas, benevolentia, benignitas, munus, philanthropia, dōrea* etc.), ar fi ajutat-o să înțeleagă mai bine motivația demersurilor imperiale, inclusiv în plan edilitar, și să-și nuanțeze opiniile. Nu orice nouă construcție, nu orice refacere a unei clădiri, nu orice reamenajare a unui drum, nu orice reparare a unei fortificații, nu orice recondiționare a unui edificiu sacru este un act de evergetism, ci fiecare în parte poate reflecta necesități de utilitate administrativă, economică, militară, religioasă, absolut firești pentru funcționarea corespunzătoare a unei comunități locale ori a mecanismelor imperiale, și la a căror realizare și-au dat concursul particulari de diferite condiții sociale și economice, persoane aflate în servicii comandate (gubernatori, comandanți de trupe, preoți ai cultului oficial, unități militare etc.), notabilități urbane sau rurale, membri ai unor asociații profesionale sau religioase ș.a. Inițiativă sau nu, ele trebuiau realizate, pentru ca statul să funcționeze. Tocmai de aceea unele sunt considerate atribuții, sarcini specifice funcției exercitate, *obligatii* (lat. sg. *munus, cura*, gr. sg. *leitourgía, logisteía*), chiar atunci când iau forma promisiunilor (*pollicitationes*), a „donațiilor” financiare sau a cheltuielilor impuse de dobândirea unei demnități religioase sau civile de la cetățeni (*summa honoraria, philotimía* etc.). Textele juridice sunt fără echivoc, cum se vede din *Dig. 1.16 (De officio proconsulis et legati)* sau *Dig. 50.4 (De muneribus et honoribus)*¹, despre care Ana Honcu ne face să credem că are cunoștință (p. 23, 42, 50, 59, 67, 189; vezi și *infra*). Sunt aspecte care se desprind și din paginile lucrării analizate aici, dar pe care autoarea le consideră – exagerat, după opinia noastră – manifestări ale evergetismului privat, asociativ, imperial (ciudat e că la p. 189 citează *Dig. 50.4.1.2*, dar

¹ Cf. <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

e puțin probabil s-o fi consultat, pentru că demonstrației sale din acel paragraf i-ar fi fost util *Dig. 50.4.2: Personalia civilia sunt munera defensionis civitatis, id est ut syndicus fiat: legatio ad census accipiendum vel patrimonium: scribatus: kamylasia: annonae ac similium cura: praediorumque publicorum: frumenti comparandi: aquae ductus: equorum circensium spectacula: publicae viae munitiones: arcae frumentariae: calefactiones thermarum: annonae divisio et quaecumque aliae curae istis sunt similes. Ex his enim, quae rettulimus, cetera etiam per leges cuiusque civitatis ex consuetudine longa intellegi potuerunt.*)². Inițiativa evergetică, născută pe fondul individualismului specific epocii elenistice, cum precizează foarte corect și Honcu urmând istoriografia (p. 60), e cu preponderență un act deliberat și „egoist” de căutare a prestigiului personal, un fenomen asociat unei morale aristocratice a distincției (cf. Paul Veyne), un semn de generozitate al elitei bogate, atașate valorilor civice. Epoca romană, cu modificările sale radicale în concepția despre reprezentarea de sine (prin mijloace artistice, epigrafice, literare etc.) ca strategie de afirmare socială și politică aflată în relație indisolubilă, obligatorie, de subordonare, cu puterera politică imperială³, cu tendința ascendentă a autorității suverane de a controla eficient și profund comunitățile, inclusiv în planul cheltuielilor edilitare, de a integra și uniformiza prin implicarea directă a reprezentanților administrației civile, financiare, militare în domeniul instituțional, juridic și urbanistic, a temperat „avântul” evergetic. Nu aceasta ne spun, de exemplu, scrisorile lui Plinius cel Tânăr, unele citate chiar de Ana Honcu (p. 23, 45, 46, 48, 50, 76), *Agricola* (e.g.: XXI, 1-2) și *Anale-le* (e.g.: XIV, 31) lui Tacitus și numeroasele inscripții din Dacia și Moesia (Moesia Inferior) folosite de ea? Altfel, s-ar putea crede că *întregul fenomen edilitar* din Imperiul roman e rodul evergetismului, cum – eronat, după noi – consideră mulți istorici, arheologi, epigrafiști contemporani (vezi capitolul *Istoriografia problemei*), inclusiv autoarea noastră, dacă avem în vedere afirmațiile categorice de la p. 19 („am încercat... să măsurăm rolul pe care l-ar fi putut avea inițiativa publică sau cea privată în dezvoltarea edilitară a provinciilor dunărene”), 20 („Lucrarea de față reprezintă o contribuție privind fenomenul edilitar din provinciile Dacia și Moesia Inferior”; „Acest studiu despre fenomenul edilitar la Dunărea de Jos...”), 21 („Cea de a doua parte ne introduce în problematica fenomenului edilitar din provincia Dacia”; „Al treilea capitol... descrie actele edilitare aferente celeilalte provincii de interes – Moesia Inferior”) sau 233 („am încercat o reconstituire a fenomenului edilitar din cele două provincii de la Dunărea de Jos: Dacia și Moesia Inferior”). Totuși, nu putem să nu sesizăm o anumită confuzie de concepție, cum se observă și din

² Cf. <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>; subl.n.

³ Cecilia Ricci, *Rappresentazione di sé e autorappresentazione. Una questione d'interpretazione, Scienze dell'Antichità. Storia archeologia antropologia*, 14/2, 2007-2008, 977-985.

acest pasaj din *Introducere*, p. 19: „Prezentul studiu ar trebui înțeles în contextul mai larg al anchetelor științifice despre fenomenul evergetismului edilitar, iar titlul acestuia – *Inițiative publice și inițiative private* – încearcă să înlocuiască tradiționalul termen de *evergetism*”.

Rămânând în aceeași arie de interes, respectiv a modului în care este înțeles fenomenul edilitar roman și evergetismul, la p. 44, Ana Honcu scrie că „dezvoltarea arhitecturală și construcția edificiilor monumentale dovedesc schimbări de natură economică, politică și juridică”, pentru ca în fraza subsecventă să facă această afirmație contrară realității istorice: „prin urmare, rațiunea de a construi a orașelor nu capătă niciodată un sens economic: ceea ce era scos în evidență este cauza estetică, salubritatea și prestigiul”. Ne întrebăm cum își închipuie autoarea că romanii, un popor a cărui civilizație se caracterizează prin *utilitarism* și *pragmatism*, ar fi construit doar din motive... estetice și de prestigiu, neglijându-le pe cele economice și, mai ales, politice și ideologice; dimpotrivă, arta de dragul artei nu-i interesa pe romani, ci utilitatea, cum arată, printre alții, Cicero în numeroase pasaje din operele sale (*ad usum rei publicae*, spune, de exemplu, în *De off.*, II, 60⁴), Plinius cel Tânăr (*Ep.* X, 41, 1: ... *opera... quantumque pulchritudinis tantum utilitatis habitura*) (subl.n.)⁵, dar și deciziile imperiale, multe păstrate epigrafic, care menționează liberalități imperiale, atenția pentru *dignitas* urbană, rolul ideologic al monumentelor distribuite stratificat etc. De asemenea, la p. 140, se întâlnește afirmația surprinzătoare că „evergetismul nu se afla la îndemâna familiilor ilustre ajunse la culmea ierarhiei”; probabil a vrut să spună cu evergetismul nu se afla doar la îndemâna acelor familii.

În demersul său, Ana Honcu a folosit ca sursă principală a demonstrației inscripțiile, pe care, așa cum scrie la p. 19, le-a „colectat” din *CIL*, *IDR*, *ISM*, *ILD*, *ILS*, *ILBulg*, *IGBulg*, dar și din baze de date computerizate, precum *Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby* (*infra*, *EDCS*), *PHI Greek Inscriptions* – *Packard Humanities Institute*, întocmind inutilul – o spunem din start – *Supplementum Epigraphicum* (*infra*, *SE*), caracterizat ca un „inventar exhaustiv și foarte valoros” (*Introducere*, p. 22). Citează, de asemenea, *ILNovae* (p. 87; *SE* 149-150 /p. 275/, 204-205 /p. 291/) și *Epigraphica* (*SE* 159 /p. 278/), care nu sunt incluse printre *Abrevieri* (aici, la p. 13, apare dublura *SCIV(A)* și *SCIV*). Ne întrebăm dacă *Cronica epigrafică a României*, publicată în fiecare an de Constantin C. Petolescu în ultima fas-

⁴ Marco Tullio Cicerone, *De officiis. Quel che è giusto fare*, testo a fronte, a cura di Giusto Piccone e Rosa Rita Marchese, Einaudi, Torino, 2019, 186; vezi și <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/off2.shtml#60>

⁵ Plinio Cecilio Secundo, *Opere*, a cura di Francesco Trisoglio, II, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 1973, 1014; Plinio il Giovane, *Carteggio con Traiano (libro X). Panegirico a Traiano*, testo latino a fronte, II, commento di Luciano Lenaz, traduzione di Luigi Rusca e di Enrico Faelli, BUR, Milano, 2000, 824; https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsposto2/PliniusMinor/pli_ep10.html.

cicolă din *SCIVA*, volumul lui Mihai Bărbulescu, *Inscripțiile din castrul legionar de la Potaissa. The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa* (București, 2012), sau *Epigraphische Datenbank Heidelberg (infra, EDH)* nu i-ar fi fost de folos.

Pe aceeași pagină amintită mai sus (19), ni se spune că „examinarea sistematică a textelor publicate în *Année Épigraphique* /sic! titlul revistei este *L'Année épigraphique* – n.n./ ne-a permis să remediem eventualele lacune”. Nu știm ce „lacune” a „remediat” Ana Honcu, dar putem fi siguri că nu a consultat „sistematic” și în întregime nici *AE*, nici alte instrumente indicate mai sus (*EDCS*, *ILD*, *ISM*), de vreme ce pentru multe inscripții inventariate în *Supplementum Epigraphicum* nu există nicio referință nici la prestigiosul periodic, nici la alte *corpora* unde epigrafele respective au fost publicate și, eventual, „remediate” de mult timp – e.g.: *SE* 85 = *AE* 2003, 1524a = *EDCS*-30100844; *SE* 86 = *AE* 2003, 1524b = *EDCS*-34500917; *SE* 91 = *EDCS*-28400645; *SE* 93 = *AE* 2003, 1517 = *EDCS*-30100892; *SE* 94 = *AE* 2003, 1518 = *EDCS*-11200046; *SE* 102 = *IDR* III/2, 227 = *AE* 1998, 1088 = 2017, 1196 = *EDCS*-28400609 = *ILD* 265; *SE* 157 = *AE* 1981, 749 = *EDCS*-09100885; *SE* 158 = *AE* 2019, 1144 = *EDCS*-11300667; *SE* 170 = *AE* 1995, 1342 = *ISM* VI.2, 472 etc. Nu i-ar fi stricat consultarea reală și atentă a publicațiilor respective, pentru că altfel ar fi evitat transcrierea greșită a unor inscripții, precum, de exemplu, *SE* 170-172, versiunile corecte, „remediate”, găsindu-se în *ISM* VI.2, respectiv, 472, 611, 84 (despre aceasta, în *ISM* VI.2, p. 24, se afirmă să finalul a fost „restabilit” pe baza unei noi descoperiri, Honcu utilizând varianta greșită din *ISM* II, 84(50)⁶).

Dar pentru că vorbim de *SE* (inscripțiile de la Sebeș, Sucidava și Tîbiscum aflate sub nr. 116-118 sunt inserate după nr. 81 /p. 258/, poate dintr-o eroare de așezare în pagină) și de citarea lui în notele infrapaginale, ne punem următoarea chestiune, ce ține de deontologia profesională și care arată inutilitatea acestuia: în cvasimajoritatea cazurilor, autoarea trimite pe cititor să consulte informația valorificată în text indicând inscripția din *SE*, dar *niciuna dintre aceste epigrafe* (se poate spune și *acești epigrafi* < sg. *epigraf*, drag autoarei) *nu este o descoperire proprie, originală, toate fiind preluate din corpora anterioare, doar una părând a fi corijată – dar nu de ea – în raport cu forma inițială sau cu ajustările făcute ulterior de epigrafiști* (*SE* 181, pentru care vezi și p. 168 /nota 157/ și 285 /nota 8/); dimpotrivă, unele sunt redactate eronat, incomplet, fără toate semnele editoriale

⁶ Trebuie făcută observația că Ana Honcu citează destul de incorect din *ISM* II: doar de două ori indică în mod corespunzător numărul inscripției (cu două cifre), respectiv la p. 293 (*ISM* II, 153(38)) și 294 (*ISM* II, 102(68)), în rest, menționând doar o singură cifră, în loc de două, cum e în *corpus*: vezi p. 164 (*ISM* II 44 – corect, 44(10)), 187, nota 299 (*ISM* II, 55 /corect, 55(21)/), 279 (*ISM* II, 41 /corect, 41(7)/ 40 /corect, 40(6)/), 280 (*ISM* II, 43 /corect, 43(9)/, 44 /corect, 44(10)/, 54 /corect, 54(20)/), 281 (*ISM* II, 65 /corect, 65(31)/), 282 (*ISM* II, 84 /corect, 84(50)/), 283 (*ISM* II, 155 /corect, 155(40)/), 293 (*ISM* II, 55 /corect, 55(21)/), 294 (*ISM* II, 389 /corect, 389(4)/).

(sub nr. 217, p. 295, apare și aberația *salutem* (lăzăr!). Prin urmare, dacă Ana Honcu a considerat că un asemenea *supplementum* ar putea sluji cui-va, atunci onest ar fi fost ca, în note, să apară referințe sub forma *IDR III/2, 18 = SE 81; IDR III/3, 281 = SE 3; IDR III/3, 282 = SE 4* etc. Maniera aleasă de ea nu conferă lucrării niciun fel de originalitate.

Ana Honcu e atentă la terminologie, la proprietatea cuvintelor, la semnificația expresiilor latinești și grecești (vezi, de exemplu, p. 63, 69, 72-74, 158). Pe unele le-a preluat din istoriografie. De exemplu, la p. 38, scrie despre „consacrarea unui templu”, care ar fi fost prevăzută de o *lex dedicationis*. De fapt, e vorba de două acte religioase, săvârșite de persoane diferite – *consecratio*, prin care pontificii transferau templul inaugurat de auguri în proprietatea divinității (*pontifex consecrat*), și *dedicatio*, actul celebrat de un reprezentant al autorității politice (de regulă, un magistrat), prin care edificiul intra efectiv în serviciul cultic (*magistratus dedicat*). La p. 39, *curia* este trecută printre construcțiile civile, ale căror funcții „primare” – se spune – erau „non-religioase”. Conform lui Varro, existau două categorii de *curiae* – unele religioase, altele laice (*Curiae duorum generum; nam et ubi curarent sacerdotes res diuinas, ut curiae ueteres, et ubi senatus humanas, ut Curia Hostilia, quod primus aedificauit Hostilius rex*)⁷; chiar și cele din urmă, unde se întrunea Senatul, au fost consfințite de auguri pentru a deveni *templa*, astfel încât să se poată emite un *senatus consultum*⁸.

Pentru alți termeni ar fi trebuit să dea dovadă de mai multă atenție, chiar dacă literatura anterioară prezintă oscilații. De exemplu, deși recunoaște că epigrafele din Dacia conțin „termenii... clasici” pentru edificiile de cult – *templum, fanum, aedes* (p. 217) –, la p. 129-131 și 137, face constant similitudinea dintre templu și sanctuar, iar la p. 160, dintre *sacellum* și templu. De asemenea, la p. 113, scrie despre „un templu de tip *fanum*”. Desigur, toate sunt edificii religioase (vezi afirmația corectă de la p. 112: „un edificiu sacru modest (*fanum*)” (în limbajul curent, latinii asimilau *templum, delubrum, aedes cu fanum*), dar statutul lor juridic (din perspectiva dreptului religios – *fas*) și ritualic e diferit; un *templum* era inaugurat de auguri⁹, pe când un *fanum* era doar consacrat de către pontifici (*hinc fana nominata, quod pontifices in sacrando fati sint finem*, scrie Varro¹⁰); *aedes* desemnau, în general, edificiile religioase consacrate (neinaugurate) de formă rotundă

⁷ Varro, *De lingua Latina*, V, 32, 155, Introduction, Text, Translation, and Commentary, Volume I, Introduction, Text, and Translation, Edited and Translated by Wolfgang David Cirilo de Melo, Oxford University Press, Oxford, 2019, 340.

⁸ Vezi Liv., I, 30, 6-7; XXVI, 33; Gell., XIV, 7, 7; Macr., *Sat.*, I, 8, 2.

⁹ Varro, *De lingua Latina*, VII, 2, 8: *In terris dictum templum locus augurii aut auspicii causa quibusdam conceptis uerbis finitus* (ed. cit., 422:); Gell., XIV, 7, 7: *in loc per augures constituto, quod templum appellaretur* (cf. https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsposto2/Gellius/gel_na14.html).

¹⁰ Varro, *De lingua Latina*, VI, 7, 54, ed. cit., 384.

(*aedes Vestae, aedes Herculi, aedes Dianae*)¹¹; *sacellum* era un sanctuar mic, o simplă capelă cu un altar și o statuie sau un obiect de cult¹². Dacă inscripțiile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa menționează *templum* (cf. *IDR III/2, 18 = SE 82*) sau *aedes* (cf. *IDR III/2, 329 = SE 113*), trebuia respectat lexicul epigrafic, a cărui semnificație anticii o cunoșteau foarte bine, iar nu făcută sinonimia cu sanctuar (p. 129-131), respectiv cu templu (p. 137). O îndemnăm pe autoare să fie reverențioasă față de autorii latini, nu față de epigonii români ai școlii de istoria religiilor de la Erfurt, chiar dacă, uneori, este nevoită să-i citeze.

Ana Honcu pare să nu fi înțeles întotdeauna în mod corect nici rostul inscripțiilor, nici unele formule sau cuvinte din ele, nici chiar traducerea lor în limba română. De exemplu, la p. 67, scrie că un „epigraf” din Dacia atestă dedicarea de către un anume Ulpius Domitius Hermes a unei statui a Geniului Senatului și indică drept dovadă în nota 221 *CIL III, 1425*. S-ar înțelege că e vorba de o statuie a Geniului Senatului de la Roma, însă e a celui al senatului orașului Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Oricum, în *IDR III/2, 219*, editorul definește inscripția ca aflându-se pe un „altar votiv” (p. 191), nu pe o statuie; poate că Honcu a urmat *Le forum vetus de Sarmizegetusa*, I, Editura Academiei României, București, 2006, nr. 19, p. 237: „base de statue”. La p. 144, arată că „unii /dintre evergeți – n.n./ sunt devotați orașului natal – *devotus numinis maiestatisque eorum*”; or, expresia din urmă demonstrează că ei erau devotați „puterii divine și maiestății lor /a împăraților”. De asemenea, la p. 188, menționează că „la Tomis se dedică un monument binefăcătorului care amenajează străzi în oraș”, trimitând în nota 310 la o inscripție aflată în *SE* sub nr. 213, echivalent cu *ISM II, 102(68)* (p. 294); însă epigrafa nu menționează „întreținerea străzilor” (p. 189) de către o persoană al cărei nume a căzut în lacună, ci că Tomisul era „scumpul (său) oraș cu străzi largi”, așa cum o arată și acordul în limba greacă – $\phi\iota\lambda\eta\nu\ \pi\acute{o}\lambda\iota\nu\ \epsilon\upsilon\theta\upsilon[\acute{\alpha}\gamma\upsilon\iota\alpha\nu$; în *ISM II, p. 127*, editorul indică o altă inscripție tomitană, aflată sub nr. 188(24), care pomenește Neapolis din Syria „cu străzi largi” – $\Sigma\upsilon\rho\acute{\iota}\eta\varsigma\ \mu\epsilon\ \text{Ne}\langle\acute{\iota}\rangle/\pi\acute{o}\lambda\iota\varsigma\ \epsilon\upsilon\theta\upsilon\acute{\alpha}\gamma\upsilon\iota\alpha$).

Alteori, interpretarea excede foarte mult adevăratul înțeles al informației, cum se întâmplă la p. 168, unde se vorbește despre un templu construit *pecunia publica* și „dedicat cultului” lui Caracalla în *vicus Levant(...)* (Moesia Inferior), templu în care s-ar fi aflat și o „statuie de cult” a împăratului. Inscripția, aflată pe o bază de statuie, menționează, într-adevăr, un *templum*, dar de aici și până a spune că e vorba de un templu dedicat suve-

¹¹ Gell., XIV, 7, 7: *Inter quae id quoque scriptum reliquit non omnes aedes sacras templa esse ac ne aedem quidem Vestae templum esse.* (cf. https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsposto2/Gellius/gel_na14.html).

¹² Gell., VII, 12, 5: *Nam in libro de religionibus secundo: 'sacellum est' /C. Trebatius – n.n./ inquit 'locus parvus deo sacratus cum ara.'* (cf. https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsposto2/Gellius/gel_na14.html).

ranului e prea mult; ar fi un caz cu totul special în provincia Moesia Inferior și în Imperiu, respectiv un templu dedicat de către *cives Romani* unui suveran pentru a fi adorat în viață, suveran care nici măcar nu și-a spus vreodată *deus* (Caracalla nu e, totuși, Caligula!). Nu cunoaștem nicio lucrare științifică despre Severi – poate e scăparea noastră! – care să fi inventariat printre construcțiile sacre din vremea acestora templul dedicat împăratului în viață-zeu Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) din Moesia Inferior.

Însă marea problemă a acestei lucrări făcute cu conștiinciozitate, interes și pasiune este citarea *unora* dintre sursele literare și juridice într-o manieră care demonstrează fără echivoc două lucruri inadmisibile: primul – izvoarele respective fie nu au fost consultate direct sau, dacă au fost văzute, nu au fost înțelese datorită necunoașterii limbii latine, fie informația din ele a fost preluată în mod indirect, din bibliografia secundară, dar referințele din aceasta erau greșite sau Ana Honcu nu a priceput traducerea în limbile moderne; al doilea – îndrumătorii și cei care s-au pronunțat asupra tezei n-au dat dovadă de prea multă exigență și n-au verificat cu atenție trimiterile¹³. Vom fi punctuali, nu din dorința de a evidenția cu tot dinadinsul acest defect major al lucrării, ci pentru a nu părea că afirmațiile noastre, pe oricine ar privi ele, sunt gratuite.

p. 35: Vitruvius ar scrie „în prefața operei sale *De architectura*” că „măreția puterii Romei s-a manifestat și în grandoarea clădirilor publice”; indică în nota 2 *De arch.* I, 2. Afirmația e aproximativă și nu se găsește în preambulul operei, ci în *Praefatio* la *Liber primus*, trimiterea corectă trebuind să fie *De arch.*, I, *praef.*, 2¹⁴.

p. 37: amintește de comparația lui Cicero dintre orașele din Latium și „cele bine proiectate ale Campaniei, dezvoltate sub influență grecească”, făcând trimitere în nota 16 la *De leg. agr.*, 2, 95; de fapt, oratorul dezvoltă această temă, cu multe exemple, în paragrafele 95-96 din *De lege agraria oratio secunda contra P. Servilium Rullum*¹⁵.

p. 40: după autoare, Vitruvius scrie că „mărimea curiei coprespundea cu demnitatea, statutul orașului sau al așezării” și face trimitere în nota 36 la

¹³ Cum sugeram, sunt și trimiteri corecte sau aproape corecte la surse (chiar în cazul unuia și aceluiași izvor, uneori, menționează subcapitolele – alteleori, nu, iar cifrele sunt redată fie după notația latină, fie după cea arabă) – cf. p. 35 (nota 3, unde corect ar fi fost Suet., *Aug.*, 28, 3), 42 (notele 48 și 51), 44 (nota 62: textul din „Ulpianus 22, 5” e ușor diferit de cel din ediții critice – vezi Ulpianus XII, 5: *Sed fideicommissa hereditas municipibus restitui potest; denique hoc senatus consulto prospectum est.* – cf. <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/> – apud P. F. Girard & F. Senn, *Textes de droit romain*, I, Paris, 1967, 414-449, n. 13), 189 (nota 311) ș.a.

¹⁴ Vitruv., *De arch.*, I, *praef.*, 2: *Cum vero attenderem te non solum de vita communi omnium curam publicaeque rei constitutione habere sed etiam de opportunitate publicorum aedificiorum, ut civitas per te non solum provinciae esset aucta, verum etiam ut maiestas imperii publicorum aedificiorum egregias haberet auctoritates...* – cf. Vitruvii *De architectura*, edidit F. Krohn, Leipzig, 1912 (*Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*), 1

¹⁵ M. Tullio Cicerone, *Le orazioni*, II, dal 69 al 59 a. C., a cura di Giovanni Bellardi, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 1981, ristampa 1996, 626-629.

De architectura, IV.XI.3; e clar că nu a consultat tratatul autorului latin, pentru că *Liber quartus* nu are 11 capitole, ci doar 9, informația dată de Ana Honcu găsindu-se în V, 2, 1: *Maxime quidem curia in primis est facienda ad dignitatem municipii sive civitatis*¹⁶. În schimb, trimiterea de la p. 42, nota 48, la aceeași operă este corectă.

p. 42: arată că „legislațiile imperiale” (!) (corect ar fi fost „legislația imperială”) interziceau construirea de către particulari a teatrelor, circurilor sau amfiteatrelor „fără aprobarea autorităților”, sprijinindu-și afirmația prin apelul, în nota 51, la *Dig.* 50.10.3; înțelegem, așadar, că persoanele private puteau ridica edificii de genul celor amintite *dacă* aveau „aprobarea autorităților”. Trimiterea la sursă e, în principiu, corectă, dar se pare că Ana Honcu n-a înțeles textul latinesc (dacă l-a citit!): *nu există nicio clauză în decizia imperială preluată în Digesta din cartea a II-a a lucrării lui Macer De officio praesidiis care să fi permis particularilor să construiască teatre, circuri și amfiteatre, ci de o prohibiție totală; prevederea legislativă stipula că orice persoană particulară putea începe un nou proiect edilitar chiar și fără permisiunea împăratului (sine principis auctoritate), cu excepția cazului în care (praeterquam) era vorba, printre altele, de teatre, circuri și amfiteatre; iată textul latin: Dig. 50.10.2 pr. = Macer 2 de off. praesid.: Opus novum privato etiam sine principis auctoritate facere licet, praeterquam si ad aemulationem alterius civitatis pertineat vel materiam seditiois praebeat vel circum theatrum vel amphitheatrum sit*¹⁷. Aceeași normă juridică mai este amintită la p. 59, unde, din nou, se dovedește că nu a citit-o sau nu a înțeles-o corect, de vreme ce, preluând ceea ce spune Melchor Gil (vezi nota 174), afirmă că, printre lucrările care puteau provoca „sedițiune”, se numărau „zidurile”; or, cum se vede, textul legislativ nu conține o asemenea precizare.

Rămânând în context: la p. 43, autoarea scrie că, pentru refacerea zidurilor sau a porților, particularii aveau nevoie de „permisiunea imperială”. De data aceasta, însă, nu se mai citează nicio „legislație imperială”, fiind un fel de informație-amintire. Putem s-o credem pe cuvânt pe Ana Honcu, pentru că, într-adevăr, există un rescript al lui Marcus Aurelius în acest sens – cf. *Dig.* 50.10.6 = Herennius Modestinus, *Pandectae* 10: *De operibus, quae in muris vel portis vel rebus publicis fiunt, aut si muri exstruantur, divus Marcus rescripsit praesidem aditum consulere principem debere*¹⁸. Probabil – pentru că nu reiese de nicăieri altundeva (nici din vreo citare directă, nici din alta indirectă) – la același act juridic face referire și la p. 49, unde se arată că, „începând cu domnia lui Marcus Aurelius, autorizația guvernatoru-

¹⁶ Vitruvii *De architectura*, 98.

¹⁷ <https://droit.romain.univ-grenoble-alpes.fr/>

¹⁸ <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

lui sau a împăratului era obligatorie pentru construcțiile costisitoare, finanțate din fondurile publice ale orașelor”.

p. 43, cu nota 56: după autoarea, Vitruvius ar fi oferit informații despre poziționarea și forma zidurilor și a turnurilor în *De architectura*, X, 7; incorect: acolo, autorul latin vorbește despre *Ctesibica machina*¹⁹; informația cu pricina e în I, 5, 1-8²⁰.

p. 45: conform Anei Honcu, în *In Verrem*, s-ar putea citi că „vechiul Capitoliu a fost construit din nimic, tocmai pentru că a fost construit prin muncă forțată”; cititorul e derutat: autoarea face trimitere în nota 70 la Cicero, *In verr.* (sic!), 5.48, dar conținutul informației pare să-l fi luat de la p. 174 dintr-o lucrare din 1990 a lui Duncan-Jones citată în nota 71. Indicația la opera ciceroniană conține o dublă eroare: prima – e vorba despre cartea a V-a din *In Verrem actio secunda* – prin urmare, citarea corectă ar fi trebuit să fie Cicero, *In Verr.* II, 5, 48; a doua: oratorul nu spune că templul capitolin a fost „construit din nimic”, ci că, pentru ridicarea lui, nu s-a cheltuit *nimic* din *aerarium*, întrucât s-a apelat atât la forță de muncă calificată, cât și publică (*Primum video potuisse fieri ut ex aerario nihil darent. etenim vel Capitolium, sicut apud maiores nostros factum est, publice coactis fabris operisque imperatis gratiis exaedificari atque effici potuit*)²¹. Oare n-ar fi trebuit să verifice trimiterea lui Duncan-Jones? Însă nu înțelegem la ce i-a slujit și de ce citează – greșit, de altfel – în *Bibliografie* (p. 297), ediția din 2014 publicată la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” a Cludiei Tărnăuceanu *In C. Verrem orationes. Discursurile împotriva lui C. Verres*, volumul I, *In C. Verrem actio prima. Primul discurs împotriva lui C. Verres*, pentru că, din câte am verificat, nu rezultă s-o fi folosit undeva.

p. 46: după autoarea noastră, corespondența lui Plinius cel Tânăr cu Traianus arată că „Niceea a cheltuit 10 milioane de sesterți (sic!) din bani publici pentru construirea unui teatru, iar Nicomedia de (sic!) 331.800 sesterți (sic!) pentru un apeduct și 200.000 pentru un alt sistem de aducțiune cu apă”; trimite în nota 79 la *Ep.* 10.37-39 – așadar, fără a marca în mod distinct unde se găsește informația pentru fiecare oraș. În *Ep.* X, 37, 1, Plinius îl informează pe împărat că locuitorii din Nicomedia au cheltuit pentru un apeduct rămas neterminat „trei milioane trei sute optsprezece mii de sesterți” (nu 331.800, ca la Honcu), iar pentru un altul, încă 200.000²², iar în *Ep.* X, 39, 1 îi comunică faptul că teatrul din Niceea *sestertium... amplius*

¹⁹ Vitruvii *De architectura*, 239-240.

²⁰ *Ibidem*, 18-20.

²¹ Cf. M. Tullio Cicerone, *Le orazioni*, I, dall'81 al 70 a. C., a cura di Giovanni Bellardi, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, Torino, 1978, ristampa 2002, 1182.

²² Plinio Cecilio Secundo, *op. cit.*, 1008; Plinio il Giovane, *op. cit.*, 816; Plinius cel Tânăr, *op. cit.*, 314; https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsposito2/PliniusMinor/pli_ep10.html; vezi și ediția românească, Plinius cel Tânăr, *Opere complete*, traducere, note și prefață de Liana Manolache, Editura Univers, București, 1977, 315.

centiens hausit („a înghițit... **mai mult** de zece milioane de sestertii”) (subl. n.)²³.

p. 46-47: în conformitate cu *Lex municipii Tarentini*, magistrații municipiilor erau responsabili de realizarea unor construcții utilitare și de infrastructură – *viae, fossae, cloacae*; nu știm de unde provine această informație, pentru că Ana Honcu nu citează nicio ediție a acelei *lex*²⁴, nici nu indică vreo lucrare secundară de unde a preluat-o. Același lucru este valabil și despre „inscripția de pe Poarta Leoni de la Verona”, despre care scrie că „atribuie magistraților alte proiecte importante – *muri, portae, turres*” (p. 47); cu siguranță n-a văzut epigrafa, pentru că aceasta amintește și de *cloacae*²⁵.

p. 48: referindu-se la autonomia orașelor grecești, Ana Honcu scrie că cele care erau *liberae* sau *foederatae* „își puteau gestiona afacerile interne fără aprobarea expresă a autorităților romane”, invocând drept argument în nota 99 *Ep. 10.47.1* a lui Plinius. Dar autoarea cărții a selectat în mod arbitrar pasajul din scrisoarea guvernatorului Bithyniei; în mesajul adresat suveranului, Plinius nu face referire la niciunul dintre statutele juridice amintite mai sus, ci la veniturile, cheltuielile și registrele *coloniae* de la Apamea (aici se afla din a doua jumătate a secolului I î.H. o *colonia* de veterani numită *Iulia Concordia*), pe care niciun proconsul nu le citise, deoarece orașul a avut privilegiul și obiceiul foarte vechi de a-și administra afacerile după bunul plac (așadar, beneficiase de o *lex coloniae*): *Cum vellem, domine, Apameae cognoscere publicos debitores et redditum et impendia, responsum est mihi cupere quidem universos, ut a me rationes coloniae legerentur, numquam tamen esse lectas ab ullo proconsulum; habuisse privilegium et vetustissimum morem arbitrio suo rem publicam administrare*²⁶.

p. 49: se amintește de *curator operum locorumque publicorum* pe care l-ar fi pomenit anticarul Festus, atribuțiunile acestuia fiind citate prin trimeri la un articol din 1906 al lui T. L. Comparette (notele 104-105) (titlul articolului în *Bibliografie*, p. 304). *Nu există o asemenea informație în scrierea lui Festus*, lucru care se poate verifica în ediția-standard din 1913 a lui Wallace M. Lindsay reeditată în 1997 în colecția de referință *Bibliotheca scrip-*

²³ Plinio Cecilio Secundo, *op. cit.*, 1010; Plinio il Giovane, *op. cit.*, 818; Plinius cel Tânăr, *op. cit.*, 314; https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost02/PliniusMinor/pli_ep10.html; vezi și ediția românească, Plinius cel Tânăr, *op. cit.*, 316.

²⁴ Vezi [https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/-apud S. Ricobono, *Fontes iuris Romani antejustiniani*, I, Firenze, 1941, 166-169, n. 18: IX, 5: *Sei quas vias fossas cloacas III vir II vir aedilivse eius municipi caussa publice facere immittere commutare aedificare munire volet intra eos fineis quei eius municipi erun\[t\], quod eius sine iniuria fiat, id ei facere liceto.* |](https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/-apud%20S.%20Ricobono,%20Fontes%20iuris%20Romani%20antejustiniani,%20I,%20Firenze,%201941,%20166-169,%20n.%2018.%20IX,%205.%20Sei%20quas%20vias%20fossas%20cloacas%20III%20vir%20II%20vir%20aedilivse%20eius%20municipi%20caussa%20publice%20facere%20immittere%20commutare%20aedificare%20munire%20volet%20intra%20eos%20fineis%20quei%20eius%20municipi%20erun[t],%20quod%20eius%20sine%20iniuria%20fiat,%20id%20ei%20facere%20liceto.%20)

²⁵ EDCS-04202479 = EDH004398: P(ublius) -----Valerius C(ai) f(ilius) [---] / Q(uintus) Caecilius Q(uinti) f(ilius) [---] / Q(uintus) -----Servilius Q(uinti) f(ilius) [---] / P(ublius) Cornelius P(ubli) f(ilius) [---] / IIIvir(i) murum porta[m] turreis] / cluacas d(e) d(eurionum) s(ententia) faciu[ndum] coer(averunt)] / P(ublius) -----Valerius C(ai) f(ilius) [---] / Q(uintus) Caecilius Q(uinti) f(ilius) [---] probau(erunt)] (în EDCS apare *cloacas*).

²⁶ Plinio Cecilio Secundo, *op. cit.*, 1022; Plinio il Giovane, *op. cit.*, 830; Plinius cel Tânăr, *op. cit.*, 314; https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost02/PliniusMinor/pli_ep10.html; vezi și ediția românească, Plinius cel Tânăr, *op. cit.*, 320.

torum Graecorum et Romanorum Teubneriana (Sexti Pompei Festi *de verborum significatu*, Stuttgart und Leipzig).

p. 50: „un rol important în construcția unor edificii de mare anvergură re-venea legiunilor, de vreme ce legații le aveau la dispoziția lor”, bazându-și afirmația pe *DIG. 1.16.7.1* (cf. nota 110). Prevederea respectivă, reluată din cartea a II-a a lucrării lui Ulpianus despre îndatoririle guvernatorului (*de officio proconsulis*), nu pomeneste despre legiuni și *legati* ai acestora; ea stipulează că guvernatorul are datoria de a inspecta clădirile sacre și cele publice, pentru a constata dacă au nevoie să fie reconstruite, să se asigure că lucrările începute sunt finalizate în conformitate cu resursele municipalităților, să numească supraveghetori ai lucrărilor oameni pricepuți și, dacă este cazul, să atașeze supraveghetorilor *ministeria militaria* (*Aedes sacras et opera publica circumire inspiciendi gratia, an sarta tectaque sint vel an aliqua refectione indigeant, et si qua coepta sunt ut consummentur, prout vires eius rei publicae permittunt, curare debet curatoresque operum diligentes sollemniter praeponere, ministeria quoque militaria, si opus fuerit, ad curatores adiuvandos dare.*)²⁷.

p. 52: în text, scrie despre o scrisoare a lui Plinius în care ar fi invocat „motivele inițiativei imperiale”, dar în nota 122 citează două epistole pliniene – *Ep.*, 10, 41-42; de fapt, textul citat incomplet de Honcu se găsește în *Ep. X*, 41, 1: *aeternitate tua quam gloria digna quantumque pulchritudinis tantum utilitatis habitura*²⁸ (cuvântul subliniat lipsește în pasajul reprodus de autoare).

p. 54: a auzit cineva de așezarea „Carian Stratonicea”? Autoarea trebuie să fi preluat denotația din engleză – așadar, din bibliografia secundară, corect fiind Stratonicea din Caria. De altfel, nici despre gesturile unor împărați (Augustus, Nero, Claudius, Antoninus Pius) în favoarea orașelor din Imperiu pomenite în rândurile precedente nu face nicio referire la vreo sursă antică (p. 53-54). Combinația, în același paragraf, de date preluate – chipurile – direct din izvoare, dar fără a fi citate, și din istoriografia secundară, care derutează pe cititorul atent, se mai întâlnește în paginile cărții – de exemplu, la p. 45-47, 49, 55, 57, 61, 64, 70.

p. 55: Tacitus ar menționa în *Ann.*, IV, 13 (nota 147), „contramandarea tributului în vederea reabilitării orașelor asiatice sub Tiberius”. Informația e incorectă și incompletă, ceea ce pune la îndoială consultarea directă a operei taciteice. În *Annales* IV, 13, 1, se spune că, la propunerea lui Tiberius, Senatul a decis scutirea de impozite timp de trei ani a orașelor Cibyra din Asia și Aegium din Ahaia, avariate de un cutremur (*factaque auctore eo senatus*

²⁷ <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

²⁸ Plinio Cecilio Secundo, *op. cit.*, 1014; Plinio il Giovane, *op. cit.*

consulta, ut civitati Cibyraticae apud Asiam, Aegiensi apud Achaiam, motu terrae labefactis, subveniretur remissione tributi in triennium.)²⁹.

p. 55, nota 144: după Honcu, în Asia afectată de cutremur (a. 17 d.H.), Tiberius ar fi trimis un „pretor” care ar fi sugerat Senatului remiterea tributului provinciei, susținându-și afirmația prin citarea lui Tacitus, *Ann.*, II.47.3-4 (aici, indică subcapitolele, în alte părți – nu); în *Ann.*, II, 47, 4, istoricul latin vorbește, însă, de un „fost pretor” (*Delectus est M. Ateius e praetoriis*) (subl.n.)³⁰, așa cum scria mai târziu și Dio Cassius, LVII, 17, 7: „Orașele din Asia fiind zguduite de un cutremur, aici a fost numit un guvernator cu rangul de fost pretor, ajutat de cinci lictori” (subl.n.)³¹. Că aceste trimiteri, ca și altele, sunt preluate, se poate deduce și din maniera diferită în care transcrie elementele tehnice, uneori la același autor sau aceeași operă – atât cu punct între ele, ca în sistemul anglo-saxon (e.g.: IV.XI.3 – p. 40, nota 36; 2.95 – p. 37, nota 16; V.XII.2 – p. 42, nota 48; 50.10.3 – p. 42, nota 51; X.7 – p. 43, nota 56; 5.48 – p. 45, nota 70; 1.6.1 – p. 70, nota 243), cât și cu virgulă (e.g.: I, 2 – p. 35, nota 2; 22, 5 – p. 44, nota 62; 47, 1 – p. 56, nota 154; 6, 45, 2 – p. 56, nota 154; 2, 56 – p. 61, nota 188; 2, 60 – p. 62, nota 193).

p. 55, nota 145: citează Dio Cassius, LIX, 5, care ar fi arătat că banii oferiți de împărat pentru diferite lucrări în provincii ar fi fost „extrași și din *aerarium*”; o asemenea informație nu există în pasajul indicat.

p. 56: o foarte gravă eroare: după Ana Honcu, *Vita Gallieni* din *Historia Augusta* ar conține informația conform căreia „suveranul a trimis doi arhitecți, Cleodamus și Athenaeus din Byzantium, pentru *fortificarea Histriei și a regiunii vest Pontice* (sic!)” (subl.n.). Probabil a preluat informația, pe care n-a înțeles-o corect, dintr-un articol al lui Mitchell citat la nota 152 (titlul în *Bibliografie*, p. 315), fapt demonstrat atât de nementionarea niciunei ediții a izvorului respectiv în *Bibliografie*, cât și de scrierea greșită a expresiei „vest Pontice”, în loc de „vest-pontice”, cum e pe românește. În culegerea de biografii imperiale nu e vorba de *Histria*, cetatea greacă din Pontul Stâng, ci de Dunăre (*Hister*): în acest timp – se pune acolo –, „sciții” (adică, goții), navigând pe Pontul Euxin, au intrat pe Dunăre (*Histrum*), provocând multe distrugerii grave teritoriului roman, Gallienus, aflând despre aceasta, însărcinând pe bizantinii Cleodamus și Athaeneus cu restaurarea și fortificarea orașelor, după care s-au purtat lupte în jurul Pontului (*Inter haec Scythae per Euxinum navigantes Histrum ingressi multa gravia in solo Romano fecerunt. Quibus compertis Gallienus Cleodamum et Athenaeum Byzantios instaurandis urbibus muniendisque praefecit, pugnatumque est*

²⁹ P. Cornelius Tacitus, *Annalen*, Lateinisch-deutsch, Herausgegeben von Erich Heller, mit einer Einführung von Manfred Fuhrmann, Artemis & Winkler, Mannheim, 2010, 302.

³⁰ *Ibidem*, 162.

³¹ Cassius Dio, *Istorie romană*, vol. III, traducere, note și indice A. Piatkowski, București, 1985, 65.

circa Pontum...) (subl.n.)³². Cine a împiedicat-o pe Ana Honcu să citească informația corectă sau măcar s-o verifice pe cea preluată consultând volumul II din *FHDR*, p. 102-103 (traducere Vladimir Iliescu), sau ediția *Istoria augustă*, București, 1971, p. 387 (traducere Constantin Drăgulescu)? Dar pentru aceasta ar fi trebuit să cunoască faptul că lucrările respective există. Mulți colegi tineri – sperăm că Ana Honcu nu se află printre ei – nu au nici o considerație pentru munca onestă și extrem de valoroasă la vremea ei a istoricilor și clasicistilor care au realizat pentru cultura românească *corpora* utile și au tălmăcit din autorii antici, apelând la istoriografia contemporană străină sau la tot felul de site-uri, unele de-o calitate filologică și științifică foarte îndoielnică.

Rămânând tot pe pagina 56, semnalăm o situație apropiată de cea tocmai amintită: ni se spune că „Tacitus și Suetonius judecă sever domnia lui Tiberius din cauza lipsei de inițiativă în domeniul edilitar”, dar, dintre cei doi istorici latini, „Tacitus, mai ales, a prezentat un potret extrem de nefavorabil al lui Tiberius”. Indicațiile din nota 154 sunt Suet., *Tib.*, 47, 1 și Tac., *Ann.*, 6, 45, 2 (anterior, la p. 55, notele 144 și 147, cifra cărții era dată în caractere latine), tot acolo făcându-se referință și la un articol din 2016 semnat de Dubois-Pelerin (vezi titlul în *Bibliografie*, p. 306). Autoarea ori n-a citit cu atenție textele anticilor, lucru care se vede și din aceea că, având în vedere cele discutate de ea, trimiterea corectă la *Annales* ar fi fost VI, 45, 1³³, ori n-a înțeles ce-a scris cercetătorul contemporan, ori a preluat de la acesta o interpretare greșită. E drept că, în *Anale*, Tacitus are adesea o atitudine critică față de Tiberius, dar nu e cazul în paragraful amintit; dimpotrivă, spre deosebire de Suetonius, e laudativ: „catastrofa” care s-a abătut asupra Romei prin „năpraznicul incendiu” (*gravi igne*) din anul 36, scrie el, „Caesar /Tiberius – n.n./” a întors-o spre gloria lui (*ad gloriam vertit*), plătind daunele clădirilor particulare și ale caselor de închiriat; în urma estimărilor făcute de o comisie formată din cinci persoane, s-au investit în acest gest de dărnicie (*munificentia*) o sută de milioane de sesterti, fiind cu atât mai bine primit de mulțime (*tanto acceptius in vulgum*), cu cât Tiberius, destul de măsurat (*modicus*) în construcțiile private, n-a construit nici în plan public decât două edificii (*duo opera struxit*) – templul lui Augustus și scena teatrului lui Pompei, pe care, după finalizare, nu le-a mai dedicat (*haud dedicavit*), fie din dispreț față de popularitate (*contemptu ambitionis*), fie din cauza bătrâneții (*an per senectutem*); i s-au decretat onoruri despre care, din

³² *SHA, Gall.*, XIII, 6, în *Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*, Édition bilingue latin-français, Traduction du latin par André Chastagnol, Éditions Robert Laffont, Paris, 1994, 824.

³³ Și în nota 105 de la p. 160, trimiterea corectă este la *Ann.*, I, 39, 4 – cf. P. Cornelius Tacitus, *Annalen*, 62.

cauza sfârșitului iminent, nu se știe câte au fost respinse și câte – acceptate³⁴.

Dar pentru că vorbim de Tacitus și *Annales*, iată o situație de la p. 226. Aici, se citează un „celebru pasaj”, cum îl numește autoarea, din aceeași operă taciteică, mai precis din XVI, 28, 3 (se observă inconsecvența în citarea cifrei cărților din scrierea taciteică – cu cifre arabe în unele note, cu cifre romane în altele, ceea ce înseamnă că le-a preluat din lucrări diverse): „cele mai cultivate și nobile maniere cunoscute umanității”. Am cercetat cu atenție textul latinesc din paragraful indicat, pentru a descoperi cum a ajuns Ana Honcu la această traducere, dar nu am găsit nicio frază și niciun cuvânt care să corespundă cât-de-cât versiunii puse între ghilimele. Concluzia decurge de la sine: această invenție este rezultatul neconsultării scrierii antice, fiind, foarte probabil, preluată dintr-o lucrare contemporană.

Și tot despre Tacitus: la p. 76, redă acest citat din *Agr. 21* (cf. nota 283), fără a ni se spune dacă este tălmăcirea sa, o preluare din vreo ediție românească, o traducere dintr-una străină sau dintr-o lucrare din bibliografia secundară (de altfel, acest lucru este valabil pentru *toate* textele traduse din sursele clasice folosite în lucrare): „puțin câte puțin se ajunge la gustul pentru porticuri și băi, la eleganța ospetelor, pe care cei fără experiență o numesc civilizație”. Textul latinesc, care se află în *Agricola 21, 2*³⁵, nu permite o traducere similară celei indicate de Honcu nici din punct de vedere al conținutului, nici din cel al formelor gramaticale; acesta este: *paulatimque discessum ad delenimenta vitiorum, porticus et balinea et conviviorum elegantiam. Idque apud imperitos humanitas vocabatur, cum par sevitutis esset*³⁶. După cum se vede, originalul este mai bogat, iar autorul plasează acțiunea la trecut, nu la prezent, pentru că *discessum* (< vb. *discedo, -ere*) este un participiu perfect pasiv eliptic de verbul *esse* (împreună /*discessum est*/ formează indicativul perfect pasiv cu valoare impersonală), iar *vocabatur* (< vb. *voco, -are*) este un indicativ imperfect pasiv pers. a III-a; prin urmare, frazele se află la trecut, nu la prezent. Niciuna dintre traducerile în limbile moderne consultate de noi, inclusiv cea engleză din ediția menționată în *Bibliografie*, nu concordă cu cea a Anei Honcu – engleză: „and little by little the Britons were seduced into alluring vices: to the lounge, the bath, the

³⁴ Textul latin în P. Cornelius Tacitus, *Annalen*, 440; una dintre versiunile românești pe care ar fi putut-o consulta, urmată și de noi, era Cornelius Tacitus, *Anale*, traducere din latină, introducere și note de Gheorghe Guțu, confruntarea textului Gabriela Creția, Humanitas, București, 1995, 264.

³⁵ După cum rezultă din *Bibliografie*, p. 297, Ana Honcu a folosit ediția din cunoscuta colecție *Loeb Classical Library*, Tacitus, *Dialogus. Agricola. Germania*, London-New York, 1914, unde, într-adevăr, la p. 206 nu are număr de subcapitol; ea indică drept traducător al celor trei scrieri taciteice pe William Peterson, dar acesta a tălmăcit în engleză doar *Dialogus*, celelalte două opere fiind traduse de Maurice Hutton.

³⁶ Cf. Tacito, *Agricola*, testo latino a fronte, Saggio introduttivo, nuova traduzione e note a cura di Sergio Audano, Ariccia, 2017, 38, dar vezi și <http://www.thelatinlibrary.com/tacitus/tac.agri.shtml#21>, fără cifră de subcapitol; în Tacitus, *Dialogus. Agricola. Germania*, 206, unde, de asemenea, capitolul nu are indicat subcapitol, în loc de *discessum*, apare forma *descensum*.

well-appointed dinner table. The simple natives gave the name of 'culture' to this factor of their slaven"³⁷; italiană: „gradualmente si giunse alla seduzione dei vizi: portici, bagni, banchetti di lusso. Per gli sprovveduti tutto questo era civiltà, mentre in realtà era parte integrante della servitù"³⁸; română: „puțin câte puțin, britanii s-au lăsat ispitiți de vicii, de porticuri și băi, de eleganța ospetelor. Nepricepuți, numeau civilizație ceea ce alcătua o parte a subjugației lor"³⁹. Nu rămâne decât să credem că traducerea din lucrarea Anei Honcu, făcută după cine-știe-ce text latin sau modern, este o improvizație nereușită.

p. 61: scrie că Cicero privea cu rezerve „înfrumusețarea orașului cu noi clădiri” și indică în nota 188 *De officiis*, II, 56; nu în acest subcapitol din scrierea ciceroniană se află informația respectivă (aici amintește reflecții ale lui Teofrast și Aristotel despre bogăție și risipă), ci în II, 60, unde, cum arată mai jos, fără a mai cita opera lui Cicero, ci folosindu-se de istoriografia secundară (notele 189-190), omul politic roman își manifesta reticența față de lucrări precum teatre, portice sau temple noi, îndemnând ca banii să fie investiți în ziduri de apărare, flotă, porturi, canalizări sau alte lucrări de interes public (*Atque etiam illae impensae meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus omniaque, quae ad usum rei publicae pertinent... Theatra, porticus, nova templa verecundius reprehendo propter Pompeium, sed doctissimi non probant, ut et hic ipse Panaetius, quem multum in his libris secutus sum...*) („Mai bine sunt întrebuițați banii în ziduri de apărare, flotă, porturi, canalizări de ape sau alte lucrări făcute pentru folosul statului... teatrele, porticele, templele noi nu le critic, din respect pentru Pompei; cei înțelepți însă nu le aprobă, ca, de pildă, Panaetius, pe care l-am urmat în mare măsură în această carte...”)⁴⁰. Tot pe aceeași pagină, ni se spune că Cicero cataloga teatrele, templele, porticurile printre „*largitiones corrupte*”, fără a se indica nicio lucrare ciceroniană care să conțină expresia. Oricum, aceasta este eronată, deoarece *corrupte*, nu *corupte*, cum scrie Honcu, este un adverb, adjectivul fiind *corruptus*, -a, -um (*corruptum* amintit la p. 219); prin urmare, forma corectă ar fi trebuit să fie *largitiones corruptae*. În *De officiis*, II, 53, Cicero, comentând un reproș făcut de regele macedonean Filip fiului său Alexandru în legătură cu intenția acestuia de a câștiga bunăvoința macedonenilor prin daruri în bani, scria că *melius etiam*

³⁷ Tacitus, *Dialogus. Agricola. Germania*, 207.

³⁸ Tacito, *Agricola*, 39.

³⁹ Publius Cornelius Tacitus, *Biografia lui Agricola. Începuturi ale istoriei Marii Britanii*, Studiu introductiv, traducere și note de Eugen Cizek, București, 2003, 36.

⁴⁰ Text latin după Marco Tullio Cicerone, *De officiis...*, 186; vezi și <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/off2.shtml#60>; text românesc după Marcus Tullius Cicero, *Despre îndatoriri*, traducere din limba latină și note de David Popescu, studiu introductiv de Aurelian Tache, Editua Științifică, București, 1957, 143.

quod largitionem «corruptelam» dixit esse („e și mai bine zis că darurile bănești înseamnă corupție”) ⁴¹ – deci, nimic despre teatre, terme și porticuri.

p. 61: se reproduc informații din Vitruvius (*De architectura*) ⁴² și Seneca (*De beneficiis*) a căror corectitudine nu poate fi verificată prin trimiteri în note.

p. 61: scrie despre „nenumerate scrisori și eseuri (!)” care „vorbesc de oferirea jocurilor și construcția de clădiri noi”; n-am auzit până acum de vreo scriere antică care să se numească „eseu”.

p. 61: se afirmă despre Cicero că ar fi fost, ca și Seneca, un „stoic”. Ana Honcu, care se ocupă de istorie antică și citează în lucrarea sa de mai multe ori pe oratorul și omul politic arpinat, dovedește că are o enormă lacună intelectuală: Cicero a împărtășit scepticismul academicilor, respingând stoicismul în *Paradoxa Stoicorum*.

p. 70: cartiere „urbane industriale”, activitate „industrială”. *Industria* are un alt înțeles în latină. Determinativul respectiv trebuie să fi fost preluat din istoriografie, pentru că în trimiterea din nota 243 la lucrarea cu nume inventat a lui Columella, *De Agr.* 1.6.1. – așadar, *De agricultura*, în loc de *De re rustica*, tradus în edițiile englezești *On Agriculture* ⁴³ – nu se întâlnește, așa cum ar lăsa ea să se înțeleagă, și nici nu poate fi aplicat realităților antice: romanii nu lucrau „industrial”, ci, eventual, „artizanal” (vezi „activitatea artizanală” pe aceeași pagină) sau „meșteșugăresc”.

p. 176: comentând acțiunile unor particulari care, la Callatis, au reparat turnuri, ziduri și porți după 170 d.H., Honcu scrie: „observăm că a fost respectată legislația care obliga particularii să obțină permisiunea împăratului sau a guvernatorului pentru construcția sau repararea zidurilor”; își susține afirmația făcând trimitere în nota 221 la *Dig.* 1.9.4. Credem că putem afirma cu toată certitudinea că autoarea nu a citit norma indicată, pentru că ea n-are nicio legătură cu problema discutată în lucrare (face parte dintr-un grup de prevederi referitoare la senatori; iată conținutul: *Qui indignus est inferiore ordine, indignior est superiore*.) ⁴⁴. Pe Honcu ar fi ajutat-o *Dig.* 50.10.6, amintită de noi mai sus: *De operibus, quae in muris vel portis vel rebus publicis fiunt, aut si muri exstruantur, divus Marcus rescripsit praesidem aditum consulere principem debere* ⁴⁵.

Oprindu-ne aici cu exemplele, reiterăm observația de mai sus: în privința surselor literare și juridice, lucrarea are drept caracteristică citarea in-

⁴¹ Text latin după Marco Tullio Cicerone, *De officiis...*, 180; vezi și <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/off2.shtml#53>; text român după Marcus Tullius Cicero, *Despre îndatoriri*, 137.

⁴² După Honcu, Vitruviu „consacră șapte capitolare pentru *theatrum latinum* și alte 14, templelor”, dar rămâne un mister în ce cărți din *De architectura* se întâlnesc informațiile respective; vezi Vitr., *De arch.*, IV, 3-9 (despre temple); V, 3; 6-8 (despre teatre).

⁴³ Vezi Columella, *On Agriculture*, Volume I, *Books 1-4*, Translated by Harrison Boyd Ash, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1941, col. *Loeb Classical Library*; Honcu citează în *Bibliografie*, p. 297, o ediție din 1960.

⁴⁴ Cf. <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

⁴⁵ Cf. <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

consecvență și, din păcate, de multe ori incorectă a informațiilor. E o diferență majoră față de partea epigrafică a demersului său.

Ana Honcu folosește sistemul anglo-american de citare și nu înțelegem de ce scrie *Ibidem* (vezi p. 37 /nota 18/, 38 /nota 26/, 45 /notele 67, 72/), în cazul acestuia fiind nevoie de reluarea informației din nota anterioară, chiar și când e vorba de aceeași pagină; de altfel, în această privință, autoarea manifestă inconsecvență.

Unele erori de limbă au fost, probabil, inevitabile, o responsabilitate având, în acest sens, și echipa editorială: greșeli ortografice (p. 34: „bine-venită”; p. 40: „bine-cunoscută”; p. 167: „cvasi-municipală”; p. 153, nota 50: „prea strălucita cetate”), de punctuație (p. 124, nota 360: *scholae* /sic! lipsește virgula/ ca și templele, /sic! virgulă între subiect și predicat/ erau închinat zeilor”; p. 138: „construcția, refacerea, /sic! virgulă între elemente de vorbire legate prin conjuncția *sau* cu funcție copulativă/ sau decorarea edificiilor”; p. 169: „activități de refacere, construcție, /sic! vezi observația anterioară/ sau amenajare a căilor rutiere”; p. 175: „grota, /sic! virgulă între subiect și predicat/ și-a avut”; p. 233: „un proiect coordonat de magistrați, /sic! vezi observația anterioară/ ar putea”), de acord (p. 148: „acest tip de dovezi... ar trebui tratate /sic! corect, tratat/ cu prudență”), tautologii (p. 31: „scoate în evidență”; p. 44, 55: „scos în evidență”) ș.a. (p. 155: „locația topografică a acestei clădiri”; p. 211: „locația statuii”).

Autoarea ar fi trebuit să fie mai atentă la acordul cuvintelor latinești cu cele românești în construcțiile în care apar alături. Ea a scris corect „fiecărui *honos*” (p. 68), „un *honos*” (p. 68, nota 229), „unei *statio portorii*” (p. 83), „o *statio*” (p. 123), „un *accubitus*” (p. 129), „vechile *poleis*” (p. 149, 236, 237), „acelor *poleis*” (p. 212), „*balneum*-ul” (p. 163), „o *domus*” (p. 173), „unei *domus*” (p. 180), „un *munus*” (p. 111 /nota 245/, 189, 210), „unui *munus*” (p. 188), dar alte formulări lasă de dorit: pentru „prin construcția *forum*-urilor” (p. 62), s-ar fi nimerit „prin construcția de *fora*”; pentru „mai multe *forum*-uri” (p. 128, nota 395) – „mai multe *fora*”; *aedes* este un substantiv de genul feminin, așa cum rezultă și de la p. 125, unde scrie că „se traduce prin capelă sacră, încăpere”; prin urmare, sunt incorecte exprimările de genul „ridicarea unui *aedes* sacru” (p. 87), „*aedes*-ul” (p. 126, 127), „refacere a *aedes*-ului *augustalium*” (p. 126), „un *aedes*” (p. 128, 219), „acest *aedes*” (p. 128). La fel, sună nepotrivit în română „din preajma *aedes fabricum*” (p. 128), „monopolul *publicum portorii Illyricum*” (p. 140), „reprezentarea *Macellum Magnum* pe monedele...” (p. 154), „conform *Historia Augusta*” (p. 154), „curatela *aedes sacrae*” (p. 156). De ce „Mars” (p. 173), și nu Marte?

În ceea ce privește *Bibliografia*, credem că ea ar fi trebuit sistematizată altfel (lucrările generale trebuiau separate de cele speciale), dar respectăm opțiunea autoarei. În schimb, cu riscul de a fi fost inconsecvență, fapt pentru care nimeni n-ar fi criticat-o, în dreptului numelui Bărbulescu trebuia

să indice în mod obligatoriu întregul prenume, nu doar litera acestuia (M.) (p. 300, 303), pentru că, altfel, e o sursă de gravă confuzie, cititorul nevizat neștiind că e vorba de două persoane – Maria Bărbulescu (de la Constanța) și Mihai Bărbulescu (de la Cluj-Napoca).

În concluzie: o lucrare care ar fi putut fi pe deplin merituoasă, dacă ideile interesante formulate pe seama fenomenului edilitar din Moesia (Moesia Inferior) și Dacia, asimilat, în mod greșit, în întregime cu evergetismul, n-ar fi fost viciate de pretenția autoarei de a fi consultat corect izvoarele literare și juridice și dacă ar fi fost într-adevăr ajutată de cei care au avut responsabilitatea științifică și juridică și răsplata pecuniară s-o facă.

Nelu ZUGRAVU,
Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, nelu@uaic.ro

Metamorfosi del classico in età romanobarbarica, a cura di Antonella BRUZZONE, Alessandro FO, Luigi PIACENTE, Firenze, Sismel-Edizioni del Galluzzo, 2021, 162 p. (*Nuova Biblioteca di Cultura Romanobarbarica 2*), ISBN: 978-88-9290-157-5

Bazate în special pe analiza și critica intertextuală și pe metoda comparativă, cele mai multe dintre studiile reunite în volum examinează mai ales maniera în care au fost readaptate genuri și motive, dar și alte fenomene literar-estetice clasice în operele unor autori latini târzii, respectiv de la sfârșitul secolului al IV-lea și până la începutul celui de-al VI-lea. Astfel, Antonella Bruzzone, în *Mundum tibi nullus ademit. Il paradiso non-perduto per Ila in Draconzio* (p. 3-22), se oprește asupra motivului *locus amoenus* din mitul lui Hylas preluat de poetul Dracontius (sec. V) din *Metamorfozele* lui Ovidiu, demonstrând, într-un exercițiu de fină vituozitate analitică intratextuală, intertextuală și semantică (vezi, de exemplu, paragrafele dedicate semnificației cuvântului *mundum* în *Romul. 2*, 134 și rolului-cheie al lui *dies* în *Claud. Rapt. 2*, 282), că autorul tardoantic, în strânsă afinitate cu Claudius Claudianus (*De raptu Proserpinae*), l-a transformat într-un spațiu paradisiac pierdut de victimele asaltate de erotism din scrierea poetului clasic, într-unul al inocenței și frumuseții, „un mondo ultraterreno radioso, colorato, profumato..., assolutamente perfetto, con tratti dell'età dell'oro..., un paesaggio ideali da Campi Elisii non da Inferi, appunto un paradiso” (p. 17), un „paradiso trovato” (p. 11-18). Fabio Gasti, în *Dal Titano ai martiri torinesi: un percorso ennodiano di poesia e fede* (p. 43-54), examinează câteva pasaje din poemul *Itinerarium Brigantionis castelli* (*carm. I, 1*) al lui Ennodius (debutul veacului al VI-lea), arătând convingător că, deși, în principiu, episcopul-poet a aderat la tradiția clasică a literaturii de călătorie, s-a îndepărtat de aceasta „attraversandola” (p. 50), dându-i, atât

din punct de vedere al conținutului, cât și stilistic, o nouă valoare, în întregime creștină, respectiv o cale spirituală susținută de providența divină. În pagini dedicate aceluiași autor, Filomena Giannotti (Ceu flos succisus aratro. *Matamorfoși di un topos classico in Ennodio* (carm. 2, 86 = 204 Vogel), p. 55-76) demonstrează, analizând foarte atent vocabulele și expresiile (de exemplu, *cana fedes*) ale epigrammei în distihi elegiaci dedicată lui Benvignus, episcop de Milano între 465 și 472, cum prelatul din Pavia a metamorfozat și readaptat în cheie creștină *topos*-ul *flos succisus* „codificato da Catullo e poi da Virgilio” (p. 70): floarea tăiată este ghidul spiritual al comunității religioase milaneze, depozitarul tuturor virtuților; în temeiul celor discutate, a realizat și traducerea micului poem ennodian (p. 72). În *Presenza di Fedro e ‘metamorfoși’ della favola tra IV e V secolo* (p. 109-131), Silvia Mattiacci arată că Ausonius și Avienus, autori de la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul celui de-al V-lea, au cunoscut în mod direct, nu prin intermediari, cum susțin unii, *corpus*-ul de fabule al lui Phaedrus, ei reutilizând genul fabulist, primul „contaminându-l” cu epigrama („sfruttando la contiguità favola/epigramma”) (p. 111-122; citatul de la p. 122), cel de-al doilea „metamorfozându-l” metric, respectiv redactând fabule în distihi cu ritm dactilic și într-un stil „fondato sull’antitesi e la costante elaborazione retorica” (p. 122-127; citatul de la p. 122). La rândul său, Raffaele Perrelli, exploataând comportamentul lui Claudius Claudianus față de anumiți *topoi* ai poeziei elegiace prezente în *Laus Serenae* (42-43), *De raptu Proserpinae* (1, *praef.* 1-12; 2, 326-360) și *VI cos. Hon.* (*praef.* 1-26), în special prin reexaminarea unor *loci paralleli* cu elegiile 4, 11 și, mai ales, 3, 3 ale lui Propertius, ajunge la concluzia că acesta din urmă este pentru poetul târziu un „antimodel” (*Claudio antielegiaco e Properzio* 3, 3, p. 133-144). În sfârșit, Joop van Waarden opinează că Symmachus este primul reprezentant al metamorfozei, în Antichitatea târzie, a paradigmei clasice, de sorginte ciceroniană, a politeței epistolare, așa cum o arată utilizarea în scrisorile sale a pronumelor *ego/nos, tu/vos*; „in Symmachus and his generation – conchiude autorul –, epistolary politeness becomes a central concern in social intercourse, the letter as such gaining priority over the message it conveys as a lubricant in *amicitia* relationships” (*Symmachus and the Metamorphosis of «You and I» in Epistolary Usage*, p. 145-161; citatul de la p. 159).

Oarecum alături de tema culegerii – *metamorfoși del classico* –, sunt contribuțiile semnate de Domenico Lassandro (*Stilicone dall’esaltazione al disprezzo*, p. 99-108), Gavin Kelly (*Titles and Paratexts in the Collection of Sidonius’ Poems*, p. 77-97) și Marco Formisano (Land und Meer. *La Praefatio al De raptu Proserpinae*, p. 23-41). Primul evocă imaginea dihotomică a generalului de origine vandală care între 395 și 408 a jucat un rol politic excepțional în Imperiul roman deja divizat: pozitivă, encomiastică, în Dipticul de la Monza și în poemele politice ale lui Claudius Claudianus – negativă, defăimătoare, în *De reditu suo* a lui Rutilius Namatianus și în *His-*

toriae adversus paganos ale lui Orosius. Cel de-al doilea realizează o adevărată ediție critică a manuscriselor poemelor lui Sidonius Apollinaris. Cel de-al treilea, epatând prin concepte și expresii insuficient de clare, împrumutate sau inspirate din diverși teoriticieni ai literaturii și înțelese doar de el („pseudomorfoși”, „pseudometamorfoși”, „allegoria metaletteraria”, „allegoria dell'allegoria”, „allegoria dell'allegoresi”, „allegoria della lettura allegorica”, „sillepsi” „«a plot available for plots»”, „ecotono” etc.), și apelul la instrumente de investigație cu nume ciudate („liminologia”, „geocritica”, „ecocritica”), e nebulos și plin de prețiozitate; fiind întrutotul de acord cu aprecierea din *Introduzione* (p. IX-XII) a îngrijitorilor volumului, conform căreia demersul său „introduce” „un taglio assai diverso rispetto agli approcci tradizionalmente consolidatisi” (p. XI), conchidem că, după părerea noastră, el nu contribuie la înțelegerea în cheia de lectură pe care și-o dorește (vezi alambicata demonstrație de la p. 27-30 în jurul participiului prezent *legens*) a mesajului din „carme prefatorio claudiane”. Prin urmare, credem că acest text nu-și avea locul în volum.

Conchidem că cele mai multe studii din această culegere aduc contribuții metodologice și interpretative novatoare, originale, care vor stimula cercetarea literaturii latine târzii.

Nelu ZUGRAVU,
Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, nelu@uaic.ro

Ionuț HOLUBEANU, *Organizarea bisericească în Scythia și Moesia Secunda în secolele IV-VII*, Editura Basilica, București, 2018, 462 p.,
ISBN: 978-606-29-0223-0

Prima impresie pe care o are cititorul cărții lui Ionuț Holubeanu este că se găsește în fața unei lucrări erudite. Autorul a folosit în demonstrațiile sale toate sursele primare pe care le-a găsit în legătură cu subiectul abordat, și în mod aproape exhaustiv literatura modernă de specialitate. Deși apărută la o editură ecleziastică – Basilica, a Patriarhiei Ortodoxe Române –, care nu este legată de mediul academic sau de cercetare, scrierea de față se străduiește să răspundă, cel puțin la nivel formal, rigorilor unei lucrări științifice.

Cartea începe cu o repunere în discuție a statutului canonic al episcopiei Tomisului (cap. I. *Noi interpretări privind rangul scaunului episcopal de la Tomis în secolele al V-lea și al VI-lea*, p. 19-70). Autorul pornește de la informațiile certe, conținute de istoriile ecleziastice ale lui Sozomenos (*Hist. eccl.* 6, 21, 3; 7, 19, 2; 26, 6) și Theodoret (*Hist. eccl.* 4, 36 (35), 1), precum și de decretele imperiale ale lui Theodosius I (*CTh* 16, 1, 3 – anul 381) și respectiv Zenon (*CI* 1, 3, 35 (36), 2 – anul 480), care atestă situația excepțională din punct de vedere canonic a eparhiei Scythiei Minor în anti-

chitatea târzie: existența unui singur scaun episcopal pentru întreaga provincie, până cel puțin în primele decenii ale secolului al VI-lea. După ce trece în revistă cu acuratețe aceste informații, I. H. își propune să demonstreze că Tomisul a fost mitropolie încă din secolul al IV-lea și, ca urmare, pornește în căutarea unor eparhii care să fie subordonate episcopului din Scythia. Pornind de la supoziția lui E. Honigmann că, în lista pe care el a reconstituit-o pentru participanții conciliului ecumenic de la Constantinopole (381), episcopul de Chersones ar putea fi un sufragane al celui de Tomis¹, I. H. transformă această supoziție în certitudine, adăugându-l apoi în ecuație pe episcopul Bosphorului, pur și simplu pentru că apare pomenit mereu alături de cel de Chersones. Cei doi episcopi apar într-adevăr în listele de semnături ale unor sinoade locale sau ecumenice, așa cum indică autorul (p. 61-62), dar nici una dintre aceste surse nu pomeneste cele două scaune episcopale ca fiind în vreun fel sau altul legate de cel al Tomisului. Episcopii respectivi apar pur și simplu în lista participanților. În acest raționament, autorul pare să treacă cu vederea faptul – pe care l-a constatat el însuși la începutul capitoului – că toate sursele explicite pe care le cunoaștem în legătură cu acest subiect insistă în a vorbi de o singură episcopie pentru întreaga provincie Scythia Minor². În continuarea demonstrației sale, I. H. o adaugă la lista eparhiilor presupus subordonate celei de Tomis pe cea de Odessos, pornind de la o scrisoare de răspuns adresată de episcopii Moesiei Secunda împăratului Leon I în 457 sau 458, unde episcopul Dizzas ține să precizeze că el aparține de fapt Scythiei Minor. I. H. presupune că, aici, e vorba de eparhia ecleziastică a Scythiei. Această interpretare nu este însă deloc obligatorie: punându-și semnătura pe un document ecleziastic, redactat de către ierarhii Moesiei Secunda, e mult mai firesc ca episcopul de Odessos să precizeze că scaunul lui, încadrat canonic acestei eparhii, se găsește de fapt în provincia civilă a Scythiei Minor. Această variantă elimină implicit complicațiile date de statutul canonic aparte al provinciei, menționat mai sus. La rândul său, I. H. încearcă să înlăture aceste complicații presupunând că informațiile cu privire la prezența unui singur scaun episcopal în Scythia Minor se referă la provincia civilă, pe care el o consideră a fi mai restrânsă decât cea ecleziastică. Din păcate, însă, nu avem nici un argument pentru a lua în considerare o asemenea ipoteză. De fapt, situația episcopului de Tomis a fost clar explicată deja de J. Gaudemet în 1958, care arată că în cazul Scythiei Minor, sediul episcopal fiind în metropolă, acesta este un episcop

¹ E. Honigmann, *Recherches sur les listes des Pères de Nicée et de Constantinople, Byzantion* 11/2, 1936, 446, n. 1.

² Explicația poate fi una mult mai simplă: atât în varianta listei participanților la sinodul de la Constantinopole păstrată de Mansi (III, 572), cât și în cea reconstituită de Honigmann, *loc. cit.*, sub numele Scythia apar Tomisul și Chersonesul. Cum ambele sunt legate de teritoriile cunoscute în cultura antică sub numele de Scythia, este extrem de simplu ca ele să fi fost puse alături din comoditate.

metropolitan, chiar dacă nu are eparhii sufragane³. Această explicație merge pe linia informațiilor pe care le dau toate sursele scrise din epocă și, în același timp, explică foarte bine titlul de *episcopus metropolitanus* cu care se identifică un Paternus în sec. VI.

Ipoteza unui episcop, rezident în metropolă și având sub jurisdicție întreaga provincie Scythia Minor, simplifică lucrurile și în cazul lui Valentinian, care tot în sec. VI se intitulează *episcopus Scythiae* și căruia îi este dedicat al doilea capitol al cărții de față (*Valentinianus episcopus Scythiae* (cca. 550), p. 71-112). Mergând pe direcția deschisă deja în capitolul întâi, I. H. își propune să demonstreze faptul că, în ciuda titlului pe care și-l asumă, Valentinian a deținut rangul de mitropolit. Demonstrația sa pornește de la un epitet onorific – *religiosissimus* – folosit la conciliul al V-lea ecumenic (553) pentru episcopii metropolitani, deși recunoaște că un asemenea argument nu este suficient pentru determinarea situației canonice a unui ierarh (p. 81). Considerând însă ipoteza enunțată în cap. I al cărții – că ierarhii Scythiei Minor au fost mitropoliți de la 381 – drept certitudine, autorul începe o demonstrație care dă impresia unui edificiu construit pentru a putea fi apoi dărâmat. Dat fiind faptul că în documentele oficiale Valentinianus este numit episcop, pe când I. H. consideră că ar trebui să fie mitropolit, el lansează ipoteza unei „retrogradări” a provinciei ecleziastice a Scythiei, de la rangul de mitropolie la cel de arhiepiscopie autocefală, după care aduce argumente împotriva presupusei retrogradări. Ajungând la concluzia că ea nu putea să fi avut loc, deduce că Valentinianus trebuie să fi fost de fapt mitropolit, iar titlul de episcop menționat de documente nu reflectă o realitate prezentă, ci este o titulatură arhaizantă⁴. Din nou trebuie să observ că soluția lui Gaudemet rămâne cea mai simplă: un episcop rezidând în metropolă, și având autoritate asupra întregii provincii, este firesc să fie pomenit în categoria și cu apelativul unui ierarh cu jurisdicție metropolitană.

Începând cu capitolul al III-lea, autorul își îndreaptă atenția asupra provinciei Moesia Secunda și începe o discuție asupra structurii ei episcopale la jumătatea secolului V (p. 113-132). De fapt, se concentrează asupra conducerii eparhiei în acea vreme, după distrugerea Marcianopolisului de către huni în 447. Mitropolitul rezident în acest oraș apare între destinatarii *Encyclium*-ului lui Leon I din 457⁵, dar lipsește dintre semnatarii răspunsului dat de episcopii Moesiei Secunda. I. H. trece în revistă toate ipotezele existente în literatura de specialitate și se oprește asupra celei mai recente,

³ J. Gaudemet, *L'Église dans l'Empire romain (IVe-Ve siècles)*, Paris, 1989, 387.

⁴ Această titulatură arhaizantă ar reflecta statutul Scythiei Minor din vremea în care episcopul de Tomis avea sub jurisdicție întreg litoralul nord-vestic al Mării Negre, realitate descrisă de expresia *επαρχία Σκυθίας παραθαλασσία τοῦ Πόντου*, cu care provincia este descrisă în *Notitia* 3, 642 (ed. Darrouzès, 242). În lipsa altor explicații, nu rezultă de ce informația că Scythia este pe malul Pontului Euxin ar trebui să însemne o asemenea jurisdicție extinsă.

⁵ I. H. folosește sistematic pluralul *Encyclia*.

enunțată de Gereon Siebigs în 2010, pe care își propune să o discute. De fapt, întregul capitol pare prilejuit de această interpretare, care, pornind de la lista semnăturilor din răspunsul episcopilor Moesiei Secunda, sugerează o preluare temporară a primatului ecleziastic de către episcopul de Abrittus. Analiza făcută de I. H. asupra acestei liste arată, așa cum era de așteptat, că ea nu indică în nici un fel care dintre episcopii semnatori deținea autoritatea supremă în provincie. Observând apoi că la sinodul permanent din 458/9 este din nou menționat un mitropolit de Marcianopolis, autorul revine, pe bună dreptate, la explicația literaturii mai vechi (Zeiller, Schwartz) care considera absența respectivului ierarh drept temporară și o pune pe seama morții acestuia.

În continuare, în capitolul al IV-lea, I. H. se angajează în clarificarea organizării ecleziastice a provinciei Moesia Secunda în secolele V-VII (p. 133-204). Analiza se bazează pe informațiile conținute de *Encyclium*-ul din 457/8, de decretul lui Zenon din 480 și de *Synekdemos*-ul lui Hierokles, însă demonstrația pe care o face autorul este redundantă: pornind de la situația din *Encyclium*, fără să precizeze nici un motiv pentru o asemenea analiză, discută mențiunile scaunelor episcopale din Moesia II în cele trei surse, pentru a ajunge la concluzia că erau aceleași pomenite la începutul demonstrației; totul cu o impresionantă risipă de erudiție. Urmează o discuție la fel de anevoioasă a prezenței scaunelor episcopale din Moesia Secunda în *Notitiae Episcopatum* 1-4. Demonstrația ridică semne de întrebare, în condițiile în care autorul însuși recunoaște (p. 150-151) că prezența sau absența unuia sau altuia dintre centrele ecleziastice în aceste liste se poate datoră pur și simplu unei erori de copist. Dealtfel, este un lucru cunoscut faptul că aceste *Notitiae* sunt compilații destul de imprecise, care trebuie luate cu foarte multă precauție și corelate tot timpul cu alte surse. Doar un exemplu în acest punct: în *Notitia* 3, episcopiile pe care I. H., fără să fi observat detaliul, le discută pe larg în capitolul de față, figurează de fapt ca parte a eparhiei Moesia Prima (ἐπαρχία Μοσίας α' – ed. Darrouzes, p. 241, nr. 603), pe când, în lista mitropoliilor, cea a Moesiei Secunda apare menționată la Dryzipara (ed. Darrouzes, p. 233, nr. 91: ἐπαρχία Μοσίας β' – ὁ Δρυζιπάρων). Așadar, *Notitiae* nu sunt neapărat sursele care să confere informații atât de precise pe cât și-ar dori I. H.

În ce privește modificările în structura ecleziastică a Moesiei Secunda în secolul VI, care ar fi putut avea drept rezultat ridicarea orașului Odesos la rang de mitropolie, I. H. le leagă de întemeierea acelei *quaestura exercitus* în timpul domniei lui Iustinian. Din păcate, autorul nu argumentează în nici un fel această ipoteză, care leagă o presupusă reformă ecleziastică de întemeierea unei structuri economice și militare. În continuare, I. H. se oprește asupra *Notitiae*-i *episcopatum* 3 și asupra *Synekdemos*-ului lui Hierokles. La fel ca în demonstrațiile anterioare, acordă o încredere nejustificată *Notitiae*-i, fără să reușească să explice în mod convingător (p. 170-

171) dubletele care apar între eparhia Moesiei Secunda, numită de el mitropolia de Odessos, și eparhia Haemimontus, numită de el mitropolia de Marcianopolis. La fel de problematică este discuția legată de *Synekdemos*. În încercarea de a lămuri unele aspecte de cronologie, I. H. pune sub semnul întrebării datarea acestei scrieri. Dat fiind însă faptul că nu găsește nici o dovadă în sursele scrise care să susțină o altă datare, apelează la cele arheologice. Pe baza acestora, autorul ajunge la concluzia că perioada în care s-au putut face schimbări în structura provinciilor de la Dunărea de Jos este cea în care, arheologic, se constată o intensă activitate edilitară și refaceri ale fortificațiilor, adică perioada domniei lui Anastasius. Din păcate, nu reușește să demonstreze – de fapt nici nu încearcă, ci o ia ca pe un dat – legătura între aceste realități arheologice și schimbarea statutului canonic al unor provincii ecleziastice. Pornind însă de la această ipoteză, se lansează într-o tentativă de datare extrem de precisă, atât a *Synekdemos*-ului, cât și a *Notitiae-i episcopatumum*. Din păcate, întreaga demonstrație se bazează pe o presupunere, pe care autorul nu reușește s-o argumenteze în mod convingător.

În capitolul al V-lea, I. H. revine asupra scaunului episcopal de la Odessos, a cărui evoluție o discută pentru secolele V-VII (p. 205-234). Demonstrația merge și aici în cerc: pornind de la *Encyclium*-ul lui Leon I, unde Dizza de Odessos apare menționat cu titlul de episcop, I. H. își propune să demonstreze o evidență: că respectivul nu era mitropolit. Argumentația continuă cu analiza listei de semnături a ședinței sinodului permanent de la Constantinopolis din 518, unde este pomenit un Ἰωάννης ... ἐπίσκοπος τῆς Ὑδητῶν πόλεως (numit de I. H. „Ioan de Ydeton”) – oraș pe care îl identifică cu Odessos, fără să aducă nici un argument în acest sens. De aici însă, trage concluzia că la anul 518 Odessos era încă episcopie. O schimbare presupune autorul în sec. VI: pornind de la *novellae*-le lui Iustinian nr. 65 din 538 și nr. 120 din 544, unde e pomenit dreptul episcopilor de Tomis și Odessos de a vinde proprietăți pentru a răscumpăra prizonierii de război și a ajuta săracii, I. H. consideră că, dat fiind faptul că ierarhul de Tomis era mitropolit la acea dată – bazându-se aici pe presupunerile din primul capitol al propriei lucrări, în condițiile în care textul analizat nu spune asta –, atunci și cel de Odessos trebuie să fi reprezentat întreaga Moesie Secunda (deși recunoaște că textul nu indică prin nimic asta), și, ca urmare, și el trebuie să fi fost mitropolit.

Ultimul capitol al lucrării discută organizarea ecleziastică de pe țărmul de răsărit și de nord al Mării Negre (p. 235-293), fără ca autorul să explice în vreun fel legătura cu tema cărții.

Lucrarea are o structură clară și ușor de urmărit, cu termeni-cheie la fiecare început și un util rezumat la fiecare sfârșit de capitol. Este de asemenea însoțită de un vast aparat documentar, conținând documentele citate pe parcurs și o seamă de hărți care ilustrează structurile ecleziastice discutate. Ea mai cuprinde un rezumat în limba engleză (p. 295-315), *Anexe* (p. 319-

420), respectiv *Documente* (p. 319-412) și *Hărți* (p. 413-420), *Bibliografie* (p. 421-446) și *Indice* (p. 447-462).

Cartea discutată aici pornește, așadar, de la o bază documentară foarte solidă, pe care autorul are meritul de a o fi abordat într-o manieră aproape exhaustivă. Fundamentul acesta solid este, din păcate, afectat de metoda folosită de I. H. Cititorul are adesea impresia că autorul știe dinainte concluzia la care vrea să ajungă și, ca urmare, pune sursele într-un fel de pat al lui Procust, pentru a susține respectiva concluzie. Majoritatea ipotezelor pe care le enunță devin foarte repede certitudini, pe care autorul construiește noi ipoteze. Or, această metodă de a ridica piramide pe vârfuri de ace, cum ar spune Dumas, are dezavantajul că respectivele construcții sunt extrem de instabile.

Dan RUSCU,
Departamentul de Istorie Antică și Arheologie,
Facultatea de Istorie-Filosofie,
Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca,
dan.ruscu@ubbcluj.ro

Alessandro TEATINI, *Il “cristianesimo di frontiera” nella provincia Scythia. Studio archeologico delle testimonianze monumentali nelle fortezze sul Danubio*, Published by Lulu Press Raleigh, 2020, 158 p., ISBN: 978-1-716-35579-0

Cele 158 de pagini sunt repartizate astfel: *Introduzione* (p. 5-7), *Studio delle evidenze* (p. 9-59), *Conclusioni conclusive* (p. 61-65), figurile 1-71 (p. 66-129), *Bibliografia* (p. 131-150), *Indice delle figure* (p. 151-158). Prin urmare, textul propriu-zis al acestui „studio” se reduce la 59 de pagini – așadar, ușor peste 1/3 din total –, care nu conțin altceva decât informații – corecte, de altfel – preluate din bibliografia predominant arheologică, ceea ce explică absența unor contribuții de referință (de exemplu, ale lui Emilian Popescu, Alexandru Suceveanu sau Mario Girardi, care a și folosit expresia „cristianesimo di frontiera” / *Basilio di Cesarea, la passio di S. Saba «il Goto» e la propagazione del cristianesimo nella regione del Basso Danubio fra III e IV secolo, în Italia e Romania. Storia, Cultura e Civiltà a confronto. Atti del IV Convegno di Studi italo-romeno (Bari, 21-23 ottobre 2002)*, a cura di Stefania Santelia, Bari, 2004, 170/, dar cu o semnificație mai complexă decât simplul fapt de a fi un creștinism dintr-o provincie aflată „sull'estremo confine dell'impero nella regione bassodanubiana”, cum se citește în „studiul” de față – p. 63). Este vorba, așadar, de o „carte” cu un singur capitol, ce poate fi asimilată mai degrabă unui raport de etapă al unui doctorand conștiincios! Nu se poate face istoria creștinismului din spațiul dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră dintr-o perspectivă unilaterală (arheologică)

și doar într-o anumită formă de habitat (fortificațiile de pe frontieră), fără a cunoaște istoria acestei regiuni, cu aspectele ei aparte de natură etnică, demografică și spirituală, cu statutul său politico-militar deosebit, cu legăturile sale cu ținuturile microasiatice și nord-fluviale, cu rolul jucat de „fortezze” în raport cu malul stâng al fluviului, cu specificul „evanghelizării” și al evoluției structurilor ecleziastice ale zonei ș.a. Din acest punct de vedere, opuscul de față este emblematic pentru felul în care unii arheologi, prea încrezători în propria disciplină, formulează opinii despre diverse aspecte ale dezvoltării creștinismului din spațiul carpato-pontic în mileniul I. De exemplu, reticența față de ideea că orientarea N-S a unui edificiu e un impediment pentru a-l considera creștin (p. 6, nota 9) arată un mod empiric de a face istoria creștinismului, bazat pe ceea ce știe din obișnuință, nu pe studiul aprofundat al surselor ecleziastice și pe privirea comparativă; nu există nicio normă în acest sens, cunoscându-se basilici care nu sunt dispuse pe axa E-V. De asemenea, a susține că, „in tutta la tarda antichità”, „l'organizzazione dell'attività di evangelizzazione cristiana, indirizzata sia dentro sia fuori i limiti dell'impero, era evidentemente lasciata... agli insediamenti più importanti, le città della provincia *Scythia* localizzate all'interno ripsetto alla linea del Danubio o quelle della provincia *Moesia secunda*” (p. 65) dovedește o lipsă de cunoaștere a izvoarelor și de informare. Publicată în format A5 la o editură obscură din SUA (<https://www.lulu.com/>), cu text scris la două rânduri și cu imagini – unele neclare sau din care lipsește orice element tehnic – dispuse în așa fel încât să umple puținile pagini (unele au jumătate sau chiar mai mult spațiu inutilizat), ea se dovedește o apariție editorială de circumstanță. Pentru cei care își doresc informații preluate facil, poate figura într-o eventuală bibliografie a creștinismului din *Scythia*.

Nelu ZUGRAVU,
Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
nelu@uaic.ro

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Facultatea de Istorie • Centrul de Studii Clasice și Creștine

Bd. Carol I, Nr. 11, 700506, Iași, România
Tel.: 040/0232/201634, Fax: 040/0232/201156

ISSN: 1842-3043
e-ISSN: 2393-2961